

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

2021 | 3

Levend water

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Levend water

THEMAREDACTIE: FRANS WIJSEN & FRANCISCA FOLKERTSMA

INHOUD

THEMACLUSTER

- 3 Ten geleide
Water: toegang tot het leven
FRANS WIJSEN
- 7 De Geest zweeft over de wateren?!
Over een politiek van hoop op watervragen
JAN JORRIT HASSELAAR
- 19 Overheersing, rentmeesterschap of holisme?
Levensbeschouwing en de relatie tussen mens en water
NIENKE FORTUIN
- 29 De groene groeistuijjes van modern waterbeheer
TJIRK VAN DER ZIEL
- 41 Het belang van water in de islam
OSMAN CELIL ZIYLAN
- 53 Ruimte aan de rivier
Van Waal Weelde naar Welang Weelde
FRANS WIJSEN

ONDERZOEKSPRAKTIJK

- 67 De scriptie
Kerk en klimaat in Amsterdam
GEKE VAN VLIET
- 73 Boekbespreking
'Water & erfgoed'
Materiële, bestuurlijke en spirituele verbindingen
HENK VAN SCHAİK
- 78 Boekbespreking
'Bouwen met natuur'
Integraal onderdeel van duurzame ontwikkelingen
SAMIRA IBRAHIM

EN VERDER: Aan de lezer | 1
Tips bij het thema | 5, 17, 40, 49
In beeld | 50-51
Actueel | 80

Omslag voor: Landschap Puy-Saint-Vincent, Frankrijk

JAARGANG 48 • 2021 | 3 • WWW.HANDELINGEN.COM

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer, drs. Harry Harmsen (webredacteur), Tom Lormans MA, dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Hans Schilderman (hoofdredacteur), dr. Ciska Stark, dr. Theo van der Zee

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG (Zoetermeer)

Vormgeving

Frank de Wit (Zwolle)

Foto's

Omslag en binnenwerk: René Rosmolen

Uitgave, administratie en

advertentie-exploitatie

KokBoekencentrum
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
T 088 700 2780 (9.00-12.00 uur)
E handelingen@kokboekencentrum.nl

Abonnementen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar. De jaargang loopt parallel met het kalenderjaar. De prijs van een jaarabonnement bij automatische incasso (voor een factuur betaalt u € 1,- toeslag) bedraagt in Nederland € 51,95; studentenabonnement € 27,50 (na inzending fotokopie collegekaart; abonnement buitenland € 68,65. Los nummer € 16,00 (excl. € 1,50 porto), te bestellen via www.handelingen.com. Een proefabonnement voor 2 nummers kost € 19,50. Een abonnement kan elk gewenst moment ingaan. Na het eerste jaar wordt het abonnement automatisch omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd met een opzegtermijn van drie maanden.

CBB

Dit tijdschrift wordt voor visueel gehandicapten uitgegeven op Daisy-cd-rom en/of in braille, grootletter of via de Elektronische Postbus. Informatie en opgave: Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden
Postbus 131, 3850 AC Ermelo
T 0341 56 54 77
E klantenservice@cbb.nl

ISSN 0165-5411

© 2021 Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht, Onderdeel VBK|Media

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit tijdschrift is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Blinde vlek

Het water staat ons aan de lippen. Dat wast al het water van de zee niet af. En toch laten we Gods water over Gods akker lopen ... Inderdaad, u begrijpt het al, het gaat over onze natuur. Beter gezegd, over de ecologische crisis die we over onszelf afgeroepen hebben. En meer bijzonder gaat het over water: bron van leven, maar tevens afvoerkanaal van gif, plastic en ander vuil waar we vanaf willen. Met water als thema dienen we een bijzonder belang in het nadenken over de ecocrisis. Nederland is met water verbonden. Dat is te merken aan onze taal. Het Nederlands kent naast de drie spreekwoorden waarmee ik zojuist startte tenminste nog 58 andere zegswijzen waarin water voorkomt.

Meer dan zeventig procent van onze aarde bestaat uit water en daarmee is het vanzelfsprekend; zelfs zo dat de oproep om zorg te dragen voor ons water niet zomaar serieus genomen wordt – en dat wellicht zowel in welvarende landen waar het water drinkbaar uit de kraan komt als in ontwikkelingslanden waar de overmacht van vervuiling zo'n verantwoordelijkheid evenzeer irrelevant maakt. Hoe dus hier niet alleen het midden te vinden, maar ook een 'sense of urgency' te ontwikkelen die het wereldwijde kwaliteitsbeheer van water ten goede komt?

De oplossingen worden vaak technisch gevonden, zij het in normen en procedures van waterbeheer of slimme technologie van waterzuivering. Hoe belangrijk dat ook is, het kan de morele kant van waterbeheer instrumentaliseren. Dat er ook een spirituele kant aan water zit, is wellicht al helemaal een blinde vlek. In tal van religies heeft water een zuiverende symbolische betekenis en een reinigende rituele functie. Het meest ontroerende moment in de rooms-katholieke uitvaartliturgie vind ik de *absoute*, het ritueel waarmee de kist met daarin de overledene met water wordt besprenkeld en waarmee een afscheidszegen wordt uitgedrukt (*absoute* komt van *absolvere*: losmaken of bevrijden). Hoe haaks staat dat op de onverschilligheid waarmee we zo vaak water gebruiken!

Daarom leek het ons goed om hoogleraar missiologie Frans Wijsen te vragen als gastredacteur en de vele aspecten van religie en water bijeen te brengen in een *Handelingen*-editie met bijdragen door diverse auteurs. Neem en lees. Dat dit een alleszins actueel thema is staat als een paal boven water.

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Water: toegang tot het leven

‘Toegang tot schoon drinkwater is een onvervreemdbaar en fundamenteel mensenrecht verankerd in de waardigheid die ieder mens als schepsel van God in zich draagt. Mensen de toegang tot water ontfagen, is hen de toegang tot het leven weigeren. Wie dat doet laadt een grote morele schuld op zich.’

PAUS FRANCISCUS, *LAUDATO SI'*, NR. 30

Tijdens de coronacrisis hoorden we het dagelijks: ‘Blijf thuis als je klachten hebt. Houd anderhalve meter afstand. Was regelmatig je handen.’ Was regelmatig je handen, dat klinkt zo vanzelfsprekend, maar dat is het zeker niet. Schoon water lijkt overal aanwezig, maar is een schaars product. 85 procent van het drinkbare water in de wereld wordt gebruikt voor voedsel en drank. De productie van een kilo varkensvlees kost 4.800 liter water, voor de productie van een kilo rundvlees is het drievoudige nodig, 15.500 liter. Voor een kopje koffie gebruiken we 140 liter water.

Op de agenda voor duurzame ontwikkeling van de Verenigde Naties is schoon water voor iedereen het zesde doel. De uitdagingen die met water te maken hebben zijn heel uiteenlopend. Soms is er te veel water, soms is er te weinig, of het is ernstig vervuild. We hoeven niet ver te gaan. Ook de grote rivieren in Nederland zijn vervuild en overstroomd met enige regelmaat. En ondanks zware regenval is onze ondergrond te droog.

De Verenigde Naties roepen gouvernementele en non-gouvernementele organisaties, waaronder religieuze organisaties, op hun verantwoordelijkheid te nemen. Dus vragen theologen en

religiewetenschappers zich af: Wat onderwijzen religies en religieuze leiders op het gebied van water? Hoe kunnen ze betrokken worden bij integraal en duurzaam waterbeheer? Wat gebeurt er op dit gebied al? Hoe wordt dit beoordeeld? En wat kan beter (Denton 2016)?

Speciale plaats

In de meeste religies neemt water een speciale plaats in. In het christendom is water verbonden met de doop. In het jodendom is handen wassen voor en na de maaltijd verplicht. Moslims geloven dat al het levende uit water geschapen is en ze gebruiken vijf keer per dag water voor de rituele wassing voorafgaand aan het gebed. In het boeddhisme wordt water gebruikt bij begravenissen. In het hindoeïsme is water doordrenkt met krachten van spirituele zuivering, en voor hindoes is ochtendreiniging met water een dagelijkse verplichting (De Châtel 2021).

- *Niet verwonderlijk dat religies en religieuze organisaties betrokken zijn bij water-en-milieuvraagstukken.*

Het is dan ook niet verwonderlijk dat religies en religieuze organisaties betrokken zijn bij milieuvraagstukken die met water te maken hebben. De Rooms-Katholieke Kerk en de Wereldraad van Kerken doen dit in programma's op het gebied van rechtvaardigheid, vrede en heelheid van de schepping. De Oosters-Orthodoxe Kerk heeft een 'groene' patriarch. Islamitische geleerden hebben de Islamitische Verklaring over Klimaatverandering uitgebracht. Hindoes en boeddhisten strijden tegen verspilling en vervuiling van water (McAnally 2018).

Dit wil niet zeggen dat religieuze leiders vooroplopen in de milieubeweging en dat religieuze instellingen zo milieubewust handelen. De heilige rivier Ganges is zwaar vervuild, onder andere door menselijke uitwerpselen, bloemen- en voedseloffers en rottende kadavers. Moslims gebruiken ongeveer 25 liter water voor rituele wassingen per dag (5 liter per wassing), dat volgens een strikte interpretatie van de islamitische wet niet hergebruikt mag worden omdat het onrein is. Het water van de Jordaan is een bron van conflict tussen Joden en Arabieren. Indonesië heeft de meest vervuilde rivieren. In dat land woont de grootste moslimpopulatie van de wereld, en reinheid is de centrale gedachte in de islam. Landen met een overwegend boeddhistische bevolking doen het niet veel beter. In Thailand is het waterverbruik per hoofd van de bevolking het hoogste ter wereld, en het is ook nog eens zwaar vervuild, met name door de landbouw. Tijdens het jaarlijkse Waterfestival (Thais Nieuwjaar), zo populair bij toeristen, wordt zo'n 30 miljoen kubieke meter water gebruikt, terwijl in sommige delen van het land droogte heerst.

Kentering verkennen

Toch is er een groen bewustzijn en klimaatactivisme binnen religies aan het ontstaan. Een groot aantal van hen is verenigd in het Faith for Earth-initiatief van het United Nations Environment Program. Samen met het Parliament of the World's Religions gaf deze organisatie in 2020 het boek *Faith for the Earth, a Call for Action* uit.

Als land aan de zee met een watersnoodramp in 1953 heeft Nederland een grote technologische kennis ontwikkeld op het gebied van watermanagement. Die kennis wordt nu wereldwijd geëxporteerd. De band met geloof en levensbeschouwing is echter verdwenen. Het tij is wel aan het keren. Mensen worden zich steeds meer bewust van de verbondenheid van mens en natuur en van de 'heelheid van de schepping', om in religieuze termen te spreken (Drenthen 2011). Grote waterbouwbedrijven hebben het paradigma van 'vechten tegen water' verlaten en ingeruild voor 'werken met water'; ze maken 'ruimte voor de rivier' in plaats van het bouwen van hogere en zwaardere dijken (Van Ekel en Bouw 2020).

In dit nummer van *Handelingen* willen de auteurs die kentering verkennen: water als bron van leven, en verwoesting van leven; de mens als vriend en vijand van water. De auteurs staan stil bij de religieuze en theologische betekenis van water en hoe religieuze instellingen omgaan

- *Wat onderwijzen religies en religieuze leiders op het gebied van water? Hoe kunnen ze betrokken worden bij integraal en duurzaam waterbeheer?*

met waterbeheer. Ze gaan in op de ontwikkeling van groene theologie of ecotheologie (Van Montfoort 2019), en op bewustwording en gedragsverandering binnen groene kerken en moskeeën (Hense, Bernts, Kregting 2020). Ze reiken ook materiaal aan voor liturgie en catechese.

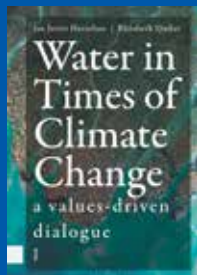
Literatuur

- Châtel, F. de (2021). Bathing in Divine Waters: Water and Purity in Judaism and Islam. In: *A History of Water*, Series 2, v. 1. London/New York: I.B. Tauris, pp. 273-297.
- Denton, P. (April 2016). The Faith we share and the World we want. *Perspectives* No. 21. United Nations Environment Program.
- Drenthen, M. (2011). Public Visions of the Human/Nature Relationship and their implications for Environmental Ethics. *Environmental Ethics* 33/1, 1-12.
- Ekelen, E. van, Bouw, M. (eds.) (2020). *Building with Nature. Creating, Implementing and upscaling Nature-based Solutions*, Rotterdam: Nai010 Publishers & Ecoshape.
- Hense, E., Bernts, T., Kregting, J. (2020). Kerken komen op voor kwetsbare natuur in Nederland. In: N. Pruijsma & P.-B. Smit (red.). *De schepping in het midden. Klimaat-crisis als theologische uitdaging*. NZR-Cahiers nr. 5. Driebergen: Nederlandse Zendingsraad.
- McAnally, E. (2018). *Loving Water across Religions: Contributions to an Integral Water Ethic*. Mayryknoll: Orbis Books.
- Montfoort, T. van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.

Frans (prof.dr. F.J.S.) Wijzen is hoogleraar Praktische Religiewetenschap aan de Radboud Universiteit en directeur van de Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiewetenschap.
E f.wijzen@ftr.ru.nl

TIPS BIJ HET THEMA

Boeken

Jan Jorrit Hasselaar, Elisabeth IJmker (red.), *Water in Times of Climate Change. A Values-driven Dialogue*. Amsterdam University Press, juni 2021 <https://www.aup.nl/nl/book/9789463722278/water-in-times-of-climate-change>

Marcus van Loopik, *Leven en laten leven. Ecologie en de Joodse traditie*, Amsterdam: Mastix Press, 2020
De Tenach gelezen vanuit de rabbijnse traditie waarschuwt tegen een

utilistische levenshouding en wil bewust maken van onze verantwoordelijkheid voor en afhankelijkheid van de schepping. Mensen hebben de opdracht om, in het spoor van de Schepper en Bevrijder, de wereld en de natuur tot heelheid en eenheid te brengen.

René ten Bos, *Water. Een geofilosofische geschiedenis*, Amsterdam: Boom uitgeverij, 2014
In dit boek onderzoekt de auteur hoe in de westerse denktraditie is omgegaan met water.

De Geest zweeft over de wateren?!

Over een politiek van hoop op watervragen

In de Paasnacht wordt in diverse kerken het water gezegend. In die nacht klinkt het bijvoorbeeld in de oud-katholieke liturgie: 'Uw Geest zweefde bij het begin van de wereld over de wateren, opdat zij toen reeds de kracht der heiligmaking zouden ontvangen' (Oud-Katholieke Kerk van Nederland 1993, 127). Via het Exodusverhaal beweegt de liturgie zich naar het zegenen van het water vandaag de dag, zodat water ook in het nu een kracht kan zijn '... om heel de mensheid te vernieuwen' (OKK 1993, 128). In protestantse en rooms-katholieke vieringen vinden we een soortgelijke liturgie in de Paasnacht.

Dit gebruik in de paasliturgie lijkt haaks te staan op de dagelijkse realiteit. In onze tijd van klimaatverandering lijkt water dikwijls meer een destructieve kracht dan een helende kracht te zijn. Een legitieme vraag die gesteld kan worden is of de Geest vandaag de dag nog wel 'over de wateren zweeft'.

Dit artikel vindt zijn inbedding in het veld van ecotheologie. Het verkent een politiek van hoop. Eerst richt ik me op het werk van Jonathan Sacks. Daarna presenteer ik een *case study* uit Kaapstad.

Ecotheologie

Sinds een aantal decennia is in kerk en theologie een nieuwe stroming aan het ontstaan. Het gaat om een vergroening van de theologie, oftewel ecotheologie. In deze stroming staan ecologische vraagstukken als water en klimaatverandering centraal. Daarbij worden vragen gesteld

aan traditionele vormen van theologie waarin de mens centraal staat (antropocentrisme; zie bijvoorbeeld Kim 2011, 61). Specifieke theologische reflecties over water krijgen vaak nog een specifiekere aanduiding zoals 'hydrotheologie' of 'blauwe theologie' (Marais 2017, 70). Het uitgangspunt van dit artikel is dat hedendaagse watervragen dikwijls samenhangen met andere vraagstukken zoals klimaatverandering. Daarom gebruik ik de algemenere benaming, ecotheologie, als inbedding van dit artikel.

Kerkelijke ontwikkelingen

Een pionier in het veld van ecotheologie is Oecumenisch Patriarch Bartholomeüs, spiritueel leider van de Oosters-Orthodoxe Kerk. Al decennialang richt hij zich op de relatie tussen religie en ecologische vraagstukken. Vanwege deze inzet noemde Al Gore, vicepresident van de Verenigde Staten, hem de 'groene' Patriarch (Hasselaar 2021a).

Paus Franciscus gaat met zijn encycliek

Laudato Si' verder in dit spoor. Het feit dat hij aan het begin van de encyciek (par. 7-9) verwijst naar het werk van de Oecumenisch Patriarch is een innovatie in het katholiek sociaal denken. Sinds haar verschijnen blijkt *Laudato Si'* een enorme impuls voor vergroening in kerk en theologie.

Als het gaat om vergroening breder in de oecumene, valt ook het werk op van de Anglicaanse Kerk. Daarnaast mag het werk van de Wereldraad van Kerken, een *fellowship* van met name protestantse kerken, niet onvermeld blijven. In de jaren 1980 en 1990 initieerde zij het conciliair proces 'Vrede, gerechtigheid en heelijkheid van de schepping'. Van recentere datum zijn initiatieven als 'Groene Kerken', in de Nederlandse context vooral vormgegeven door Kerk in Actie en Tearfund.

Naast kerken en organisaties kunnen we prominente theologen op het gebied van ecotheologie noemen, zoals Michael Northcott, Celia Deane-Drummond en Ernst Conradie.

De verloren sleutel van hoop

'Tata, moeten we toch niet optimistisch blijven als het gaat om klimaatverandering?' De architect Irena Bauman stelt deze vraag aan haar Tata (Pools voor 'vader'), de socioloog Zygmunt Bauman. Bauman antwoordt zijn dochter dat het verkeerd is om de wereld in te delen in optimisten en pessimisten. Er is een derde mogelijkheid om met klimaatverandering om te gaan, een hoopvolle manier (Rootselaar 2014).

De opmerking van Bauman vraagt verdere aandacht. Hoop is een verwaarloosde notie, en niet alleen in het publieke domein. Zo stelt Jürgen Moltmann dat hoop binnen de theologie

lang een verwaarloosd begrip is geweest (Moltmann 2015, 177). Tomáš Halík sluit hierop aan met zijn pleidooi om de verloren sleutel van hoop te gaan zoeken (2019, 11).

De zoektocht lijkt al te zijn gestart. In de afgelopen jaren dachten verschillende theologen na over hoop in relatie tot klimaatverandering. Albert Nolan, een Zuid-Afrikaanse dominicaanse priester, bekend om zijn werk tegen apartheid, pleit voor het ontwikkelen van een perspectief van hoop in relatie tot klimaatverandering dat niet gebaseerd is op zichtbare tekens, maar op vertrouwen in God (2010, 5). Erik Borgman ontwikkelde een katholiek perspectief in interactie met de encyciek *Laudato Si'*. Met zijn politiek van contemplatie pleit hij tegen een te activistische benadering in het Nederlandse beleid (Borgman 2017).

Dit artikel wil bijdragen aan een perspectief van hoop dat de kloof overbruggt tussen contemplatieve en actiegerichte benaderingen van hoop. Voor dit doel richt ik me op het werk van Jonathan Sacks (1948-2020), een toonaangevende Brits auteur en Opperrabbijn van de Verenigde Hebreeuwse Congregaties van het Brits Gemebest (1991-2013).

Jonathan Sacks' politiek van de hoop

Klimaatverandering, en nu ook corona, doen ons beseffen dat de toekomst radicaal onzeker is. Vanuit de bijbelse traditie zijn er verschillende mogelijkheden om een radicaal onzekere toekomst te interpreteren. De eerste mogelijkheid is die van de Apocalyps. Vraagstukken rondom duurzame ontwikkeling, inclusief water en klimaatverandering, worden vaak

gedomineerd door scenario's van angst en Apocalyps (Bruckner 2013, 2). De tweede mogelijkheid om een radicaal onzekere toekomst te interpreteren is vanuit hoop.

Voor sommigen kan het een verrassing zijn dat Sacks zijn concept van hoop afleidt van het aloude Exodusverhaal. Het Exodusverhaal gaat immers over het volk Israël, dat door goddelijk ingrijpen met tien plagen bevrijd wordt uit de slavernij. Voor Sacks mist een dergelijke lezing echter de volledige betekenis van het verhaal. Onder de oppervlakte bevat de Exodus een tegenverhaal waarin mensen zelf leren hun bevrijding vorm te geven (Hasselaar 2021b, 54-56). In verschillende tijden en contexten wordt de Exodus verteld en opnieuw verteld. Sacks noemt het perspectief op het goede leven dat opkomt uit de Exodus 'een politiek van de hoop'.

Deze politiek van hoop kent een aantal cruciale ingrediënten en instituties om een radicaal onzekere toekomst tegemoet te treden. In de volgende sectie bespreek ik de ingrediënten *emunah*, *chesed*, en *verandering van identiteit*. Vervolgens sta ik stil bij de katalysator van deze politiek, het instituut van een *publieke shabbat*.

Emunah

Het eerste ingrediënt van de politiek van hoop is het Hebreeuwse concept *emunah*. Voor Sacks is *emunah* de menselijke reactie op de toestand van radicale onzekerheid. Hij definieert *emunah* met woorden als vertrouwen, trouw en loyaliteit. Dit vertrouwen heeft voor Sacks betrekking op God. Het gaat niet primair over het onderschrijven van bepaalde dogma's; God staat voor

een referentiepunt vanwaaruit de werkelijkheid waargenomen kan worden.

Met andere woorden, God wordt gezien als licht. Mensen kunnen het licht zelf niet zien; het licht maakt mogelijk dat wij de wereld om ons heen waarnemen. Zo is het ook met God. Mensen kunnen God niet zien. Alles wat mensen kunnen doen, is de wereld in het licht van God aanschouwen. Op die manier wordt God gezien als een referentiepunt om de werkelijkheid waar te nemen en te begrijpen.

Voor Sacks is het licht dat in het verhaal van de Exodus wordt gethematiseerd een licht van hoop. God als referentiepunt benadrukt een perspectief van hoop op de werkelijkheid. Het is een perspectief dat er al is, maar om zijn potentieel op te eisen, wordt men uitgenodigd om mee te doen door te leren de wereld in dit licht te zien.

Chesed

Het tweede ingrediënt is *chesed*. Vertrouwen stellen op God betekent vertrouwen stellen in relaties van *chesed*. Sacks omschrijft het Hebreeuwse begrip *chesed* als een vorm van liefde die zichzelf en anderen ziet als doel in zichzelf, in plaats van middel voor iemands eigen behoeften. Met andere woorden, in relaties gebouwd op *chesed* is er zowel ruimte voor jezelf als voor de ander. Mensen die door *chesed* zijn geïnspireerd, dragen samen verantwoordelijkheid voor een gedeelde toekomst.

Chesed wijst ons vooral ook op het creëren van relaties tussen mensen met verschillende en zelfs tegenstrijdige identiteiten – de beelden die ze hebben van zichzelf, anderen en de wereld.

Deze identiteiten kunnen tot uiting komen in tegenstrijdige belangen of in verschillende opvattingen over de benodigde tijd voor transitie in verband met klimaatverandering. Een voorbeeld van zo'n relatie gebaseerd op *chesed* is die tussen de directeur van een milieuorganisatie en de CEO van een oliemaatschappij die samen besluiten verantwoordelijkheid te nemen voor een gedeelde toekomst.

Vanuit *chesed* worden mensen ook uitgedaagd om relaties aan te gaan met de niet-menselijke natuur. Het is nog lastig voor te stellen hoe dergelijke relaties er concreet uitzien. Toch komen we in de praktijk al mooie voorbeelden op het spoor. Zo worden bij stichting Veldleuwerik de wormgaatjes in de bodem, 'de stem van wormen', meegenomen in de bedrijfsadministratie als teken van een gezonde bodemstructuur.

Tegelijkertijd kan 'samenwerken met de natuur' nog staan voor een te instrumentele benadering van de natuur. Het idee om *chesed* uit te breiden met de niet-menselijke natuur sluit wellicht beter aan bij studies van een nieuw veld dat door Frans de Waal wordt gedefinieerd als evolutionaire cognitie. Evolutionaire cognitie probeert elke soort op zijn eigen voorwaarden te behandelen, door menselijke empathie te gebruiken als een manier om andere soorten te begrijpen (De Waal 2016, 275).

Chesed wil niet alleen een kracht zijn die individuen inspireert, maar ook een maatschappelijke en economische kracht. *Chesed* creëert dan nieuwe relaties waarop bevrijdende, inclusieve samenlevingen kunnen worden gebouwd.

Verandering van identiteit

Het derde ingrediënt van een politiek van hoop is *verandering van identiteit*. Door het aangaan van relaties gebaseerd op *chesed*, zeker met hen die anders zijn dan wij, worden mensen uitgenodigd hun identiteit open te stellen en te veranderen. Een politiek van hoop richt zich dus niet alleen op verandering van actie, maar ook op verandering van het beeld dat we hebben van onszelf, de ander en de wereld.

In zijn politiek van hoop noemt Sacks twee soorten identiteit: *am* en *edah*. Het Hebreeuwse begrip *am* verwijst naar een identiteit gebaseerd op een gedeelde geschiedenis. Individueel voelen zich met elkaar verbonden omdat ze dezelfde etnische afkomst delen. De tweede vorm van identiteit, aangeduid met het Hebreeuwse woord *edah*, is gebaseerd op waar mensen naartoe gaan. Het is een gedeelde toekomstvisie, waarbij de vraag wie we met en voor elkaar willen zijn centraal staat. *Chesed* is de drijvende kracht achter een identiteitswijziging van *am* naar *edah*.

Deze verandering van identiteit vraagt tijd. Het volk Israël deed veertig jaar over een afstand die in enkele dagen kan worden afgelegd. Sacks merkt hierover op (in navolging van Maimonides) dat het tijd kost om de beelden van jezelf, anderen en de wereld te veranderen. Het is dan ook de volgende generatie, die de nieuwe samenleving kan gaan vormgeven (Sacks 2010, 99-100).

De indruk kan ontstaan dat een politiek van hoop een naïeve uitnodiging is tot een betere wereld. De nadruk ligt echter niet op een beloofd land of Utopia, maar op de weg

- *Mensen die door ‘chesed’ zijn geïnspireerd, dragen samen verantwoordelijkheid voor een gedeelde toekomst.*

ernaartoe. Op deze weg loopt *chesed* het gevaar ondermijnd te worden door status quo, twijfel, rebellie, enzovoort. Economen wijzen erop dat motivaties die anderen insluiten, zoals *chesed*, gemakkelijk kunnen verglijden tot parochiaal altruïsme waarin het creëren van een ‘wij’ ook leidt tot het creëren van een ‘zij’ (Hasselaar 2021b, 80).

Sacks’ politiek van hoop beschouwt *chesed* echter nooit als vanzelfsprekend en is daarom ook niet naïef. Wel moeten we nadenken over de vraag wat voor soort architectuur of instituut nodig is om onderweg hoop te bewaren en te stimuleren. Sacks biedt een aantal creatieve antwoorden. Hier beperk ik me tot het instituut van een *publieke shabbat*.

Publieke shabbat

Voor Sacks is de sleutel tot een politiek van hoop het ontwerpen en instellen van de shabbat als een politiek instituut (Sacks 2000, 136). Zelf gebruik ik de term ‘publieke shabbat’ om aan te geven dat het gaat om een instituut in het publieke domein. Deze shabbat is niet een religieuze instelling, maar een instelling voor alle betrokkenen. Als kenmerken noemen we (Hasselaar 2021b, 61-62):

1. Na Egypte mocht geen enkele Israëliet zichzelf meer als slaaf zien. De slavernij was een

voorbijgaande situatie, geen identiteit. De shabbat werd de antithese van Egypte, de utopie in het heden. Sacks noemt dit ‘Utopia Nu’ (Sacks 2010, 16). De shabbat is het beoefenen, overpeinzen en uitvoeren van het beloofde land van vrijheid, terwijl we onderweg zijn.

2. De shabbat is een neutrale ruimte. Hoewel hij publiek is, is hij vrij van één dominante ideologie, het gaat om een waarheid voorbij het eigen gelijk. De shabbat stimuleert de bereidheid om respectvol te luisteren naar de ander. Alleen de ervaring van het delen van een gemeenschappelijke wereld met anderen met hun eigen perspectieven kan mensen bewustmaken van hun identiteit.
3. De shabbat beschermt en versterkt de relaties van *chesed*. Relaties van *chesed* zijn niet vanzelfsprekend, omdat ze nooit onaangetast blijven door angst, twijfel of scepsis. Ze hebben ruimte om te groeien, maar ook om te verslechteren. De shabbat is wat het letterlijk betekent: het dagelijkse leven ‘stoppen’, niet uit luiheid, maar om geïnspireerd te worden door *chesed*, de drijvende kracht naar een nieuwe inclusieve en bevrijdende identiteit.
4. De shabbat is belichaamde waarheid. De shabbat brengt de kracht in van muziek, gebed, kunst en verbeelding om identiteiten vorm te geven en te verwijzen naar realiteiten die verder gaan dan reflecties en argumenten. De term ‘publieke shabbat’ klinkt misschien nog steeds te religieus en daarom exclusief voor sommigen. Daarom kunnen we ook andere termen gebruiken, zoals de term ‘werkplaats van hoop’.

In bovenstaande sectie heb ik de onderdelen van een politiek van hoop uiteengezet. In het volgende deel presenteer ik een casus uit Kaapstad. Op dit moment zijn we daar werkzaam om een dergelijke politiek van hoop concreet vorm te geven.

Casus uit Kaapstad

Opeens was het daar, klimaatverandering, uitgedrukt in een periode van drie jaar droogte in Kaapstad, Zuid-Afrika. Van juni 2015 tot juni 2018 varieerde de regenval in Kaapstad tussen de 50 en 70 procent van het langjarig gemiddelde. In januari 2018 leek het alsof er nog maar water voorradig was voor drie maanden. ‘Day Zero’ werd uitgeroepen tot de dag waarop het waterniveau in de dammen rondom de stad gedaald zou zijn tot 13,5 procent en de waterkranen afgesloten zouden worden (Joubert & Ziervogel 2019, 5). Uiteindelijk heeft Day Zero niet plaatsgevonden, omdat bedrijven en burgers van Kaapstad een halvering van de watervraag bewerkstelligden en er weer regen kwam.

Na deze ervaring van Day Zero is Kaapstad zich bewust geworden van haar kwetsbaarheid ten aanzien van water in de context van een veranderend klimaat. Op 19 februari 2020 lanceerde de stad haar waterstrategie ‘Our Shared Water Future: Cape Town’s Water Strategy’. De centrale doelen in deze strategie zijn het realiseren van een watersensitieve en inclusieve stad in 2040. Een inclusieve stad staat voor een stad waarin iedereen gelijk is en mee kan doen. Een watersensitieve stad heeft vooral betrekking op het realiseren van voldoende drinkwater en passende sanitaire voorzieningen.

Na het narratief van Day Zero, met haar apocalyptische associaties, kan de waterstrategie wellicht aangeduid worden als een narratief van hoop. Als we de waterstrategie namelijk bekijken vanuit het perspectief van hoop ontleend aan Jonathan Sacks, vinden we daarin sporen van *emunah*, *chesed* en *verandering van identiteit*.

Emunah

De waterstrategie van Kaapstad benadrukt dat er verschillende soorten en bronnen van kennis nodig zijn om de doelen te behalen. Er zijn geen gemakkelijke antwoorden. ‘De fundamentele uitdaging is geen technische, maar speelt zich af op sociaal, financieel en politiek vlak’ (Water and Sanitation Department 2020, 15). De stad zet zich in om water en sanitaire voorzieningen te bieden door middel van processen die waardigheid, vertrouwen en sociale cohesie bevorderen. Het woord ‘vertrouwen’ als basis van samenwerkingsrelaties speelt bij deze processen een centrale rol. Hierbij denken we aan het Hebreeuwse begrip *emunah*.

Chesed

In een politiek van hoop staat *chesed* voor een benadering van onderaf, doordat mensen, dikwijls met conflicterende belangen in het nu, zelf besluiten om samen verantwoordelijkheid te dragen voor een gedeelde toekomst. De waterstrategie is opgesteld door de overheid, en kent daarmee een benadering van bovenaf. Toch is het niet overdreven om te stellen dat er in de ambitie van de strategie sporen van *chesed* aanwezig zijn. Opvallend is de hand die de stad uitstrekt naar diverse samenwerkingspartners, onder wie burgers, ambtenaren, politieke lei-

- *Een politiek van hoop benadrukt de noodzaak van tijd en een reis door de woestijn om tot andere beelden te komen over onszelf, de ander en water.*

ders, zakenlui en academici (67). Bovenal zoekt de overheid samenwerking met mensen in de townships. De strategie richt zich niet alleen op mensen, maar ook op de relatie met het water. De watersensitieve stad dient gebaseerd te zijn op gezonde ecologische principes (49). Zo vinden we diverse sporen van *chesed* in de waterstrategie van Kaapstad.

Verandering van identiteit

Een politiek van hoop benadrukt de noodzaak van tijd en een reis door de woestijn om tot andere beelden te komen over onszelf, de ander en water. De waterstrategie van Kaapstad erkent de noodzaak van tijd om een watersensitieve en inclusieve stad te worden. Het document maakt onderscheid tussen proces en bestemming. De focus van het document ligt op het proces (51). Geleidelijk zullen nieuwe economische kansen ontstaan. Denk aan de vraag naar watergerelateerde producten en diensten, die op hun beurt weer ondernemingen en banen scheppen (11).

De Aartsbisschop van Kaapstad, Thabo, benadrukt dat een vernieuwing naar een inclusieve samenleving een worsteling is. Hij benadrukt de noodzaak van 'de nieuwe worsteling' (*the new struggle*), waarbij de oude worsteling verwijst naar de strijd tegen Apartheid. De nieuwe worsteling wijst de waarden af die onder kolonialisme en Apartheid liggen: het najagen van

persoonlijk gewin, macht, status en materiële welvaart zonder rekening te houden met de consequenties voor anderen en de planeet. De nieuwe worsteling gaat om het vormgeven van een meer gelijkwaardige samenleving waarin gelijke kansen zijn en de vruchten van economische groei eerlijk verdeeld worden. Ten diepste gaat het om het vervangen van fundamentele waarden; van 'ik' naar 'wij' in relatie tot de natuur en de toekomst van de samenleving (Makgoba 2019, 224).

In de fases van waterstrategie, maar vooral ook in de oude en nieuwe worsteling van Thabo, herkennen we iets van de twee fases uit een politiek van hoop. De eerste fase is dan nog gebaseerd op een identiteit die ten grondslag ligt aan de acties die exclusiviteit en water-vragen hebben veroorzaakt. De focus van een reactie ligt dan direct op het tegengaan van de gedeelde problemen.

Een politiek van hoop maakt echter zichtbaar dat wanneer mensen zich tot deze fase beperken, ze niet het volledige potentieel van een hoopvolle toekomst omarmen. De tweede fase oriënteert ons namelijk op een identiteit die niet langer is gebaseerd op een gedeeld verleden, maar op wie mensen willen zijn. De tweede fase wijst op een nieuw en gemeenschappelijk 'wij' dat degenen omvat die nu nog uitgesloten zijn, bijvoorbeeld mensen in de townships. Wil een dergelijke transformatie blijvend zijn, dan zullen mensen wel zelf de beelden waar ze bij leven moeten veranderen.

Een politiek van hoop oriënteert ons dan ook op de cruciale rol van een lerende samenleving, met bijzondere aandacht voor de volgende generatie. Ook dit horen we terug in de

waterstrategie met haar nadruk op de transitie als leerproces met alle betrokkenen richting 2040 (55), en de cruciale rol voor de volgende generatie in de transitie, uitgedrukt in onderwijsprogramma's (22).

In het omschrijven van een dergelijk proces als 'worsteling' wordt al zichtbaar dat het opbouwen van een 'nieuw wij' richting 2040 moeilijk, stroef en kwetsbaar is. In de worsteling moet de hoop met haar ingrediënten zich staande houden te midden van angst voor verandering, puur eigenbelang, status quo, opportunisme, doodlopende wegen, enzovoort. Een politiek van hoop heeft dan ook continue versterking, reparatie en inspiratie nodig. Daarom zijn instituties cruciaal die de gemeenschapsofbouw tussen mensen onderling en tussen mens en water ondersteunen.

Publieke shabbat

In de waterstrategie vinden we diverse aanzetten tot dergelijke instituties. Zo is er het voorplan om een platform te creëren waarin de inspanningen van betrokkenen gecoördineerd kunnen worden en bestuur en besluitvorming tijdens crises verbeterd kan worden (66). De strategie spreekt ook over het opzetten van mobiele *co-design labs* (Colabs). Deze Colabs zijn kleine samenwerkingslaboratoria in informele nederzettingen om meer inclusief en proactief bestuur te bewerkstellingen, en daarmee een kritieke infrastructuur op gemeenschaps- en huishoudenniveau vorm te geven (88).

Eerder hebben we gezien dat een *publieke shabbat* of werkplaats van hoop zo'n institutie is die gemeenschapsofbouw tussen mensen onderling en tussen mens en water kan onder-

steunen. In de context van de waterstrategie kan een werkplaats van hoop dan de volgende elementen bevatten.

1. Een regulier moment in de transitie waarin het 'nieuwe wij' van 2040 in het nu gevierd wordt. Dit herinnert alle betrokkenen eraan dat ze niet langer gedetermineerd hoeven te worden door het gedeelde verleden, maar door de nieuwe realiteit waarnaar ze streven.
2. Een neutrale ruimte in het publieke domein, die mensen vanuit verschillende groepen in de stad oriënteert op iets groters dan hun huidige identiteit. In deze neutrale ruimte wordt verschil tussen de deelnemers omarmd. Door de verschillen worden deelnemers zich ook meer bewust van hun eigen identiteit. Hierdoor kunnen afzonderlijke identiteiten opengaan en kan er geleidelijk aan een nieuwe, gemeenschappelijke identiteit ontwikkeld worden. Verschil kan zo een bron van vernieuwing en bevrijding worden in plaats van een bron van polarisatie.
3. Het stimuleren van relaties van *chesed*. Ruimte maken voor elkaar vraagt om een gedisciplineerde manier van communiceren (inzichten begrijpelijk maken voor anderen die ze niet kennen), luisteren (de wereld van een ander betreden, rollen omkeren), relaties herstellen en opnieuw beginnen. Een werkplaats van hoop erkent gevoelens van wanhoop, opportunistisch gedrag en doodlopende wegen, maar geeft zich er niet aan over en stimuleert om samen kleine stapjes vooruit te zetten.
4. Het stimuleren van belichaamde kennis. Een werkplaats van hoop benadrukt de kracht van

muziek, poëzie, gebed, kunst en verbeeldingskracht om bevrijdend perspectief te creëren in het hier en nu. Muziek bezit bijvoorbeeld het vermogen om een andere werkelijkheid voor te stellen dan die zich nu voordoet, en daarmee wordt die andere werkelijkheid al werkelijkheid in het nu. Denk bijvoorbeeld aan U2's 'In the Name of Love', oorspronkelijk geschreven rond het ontwikkelen van een nieuw 'wij' in de context van rassendiscriminatie in de Verenigde Staten.

Hierboven is aangegeven dat de stad zich wil laten inspireren door de beste internationale voorbeelden van Colabs. Uiteraard is dit een goed idee, en het concept van een werkplaats van hoop kan hiervan een invulling zijn.

Tegelijkertijd vind ik het essentieel om eerst te luisteren naar wijsheid die in Zuid-Afrikaanse tradities zelf aanwezig is, juist om het vormgeven van een inclusieve samenleving zeer serieus te nemen. De God van de hoop namelijk spreekt niet alleen Hebreeuws, Grieks, Latijn, Engels of Nederlands, maar ook de lokale Zuid-Afrikaanse talen (Makgoba 2019, 226).

Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in concepten als *indaba*, ontleend aan de Zulu- en Xhosa-cultuur. *Indaba* staat voor een vorm van gemeenschapsofbouw, waarin de gemeenschap samenkomt speciaal om te luisteren naar het perspectief van anderen over een vraagstuk waarmee de gemeenschap geconfronteerd wordt (Nesbit 2017, 3). Verschillen leiden zo niet tot polarisatie, maar tot een eerlijk zoekproces met wederzijds respect totdat een uitkomst is gevonden die door iedereen geaccepteerd kan worden (Nesbit 2017, 12).

In 2021 verkennen we of en hoe *indaba* van waarde kan zijn in de waterstrategie van Kaapstad. Daarnaast komt de rol van de geloofsgemeenschappen aan de orde. Aartsbisschop Thabo benadrukt dat kerken een rol hebben als bruggenbouwers om zo de uitdagingen van Zuid-Afrika onder ogen te zien (Makgoba 2019, 225).

Tot zover een eerste verkenning van een politiek van hoop in de context van waterstrategie in Kaapstad; nu terug naar de ecotheologie.

Een theologie van de shabbat

Dit artikel wil bijdragen aan een perspectief van hoop dat de kloof overbrugt tussen contemplatieve en actiegerichte benaderingen van hoop binnen de ecotheologie. Aan het begin van dit artikel heb ik aangegeven dat een dergelijke brug ontbreekt. Een politiek van hoop, ontleend aan het werk van Jonathan Sacks, draagt zowel actie als contemplatie in zich. In het artikel is duidelijk geworden dat de shabbat een centrale rol speelt in een dergelijke politiek van hoop. Binnen grote christelijke tradities zijn aanzetten gedaan om een theologie van de shabbat te ontwikkelen op ecologische vraagstukken. Ik noem drie voorbeelden.

Ten eerste refereert de encycliek *Laudato Si'* aan de Exodus. In alle verwijzingen gaat het om de shabbat. Die wordt beschreven als een tijd om relaties te bouwen, niet alleen tussen mensen, maar ook met andere levende wezens (par. 68). Ook wordt er verwezen naar de wetten rond de shabbat, het shabbatsjaar en het jubeljaar. Deze wetten willen bijdragen aan balans en een eerlijke verdeling in de menselijke relaties en de

relatie met het land (par. 71). Ten slotte wordt de shabbat gezien als een dag waarop de relaties met God, onszelf, anderen en de wereld kunnen worden geheeld (par. 237).

Ten tweede beargumenteert de protestantse theoloog Jürgen Moltmann dat de wijsheid over de schepping ‘... te vinden is in de joodse theologie en praktijk van de shabbat. Door de shabbat los te laten, hebben de heidense christelijke kerken deze opening [naar deze wijsheid] verloren ... (Moltmann 1993, xv).

Ten derde onderzocht de anglicaanse bisschop George Browning in zijn *Sabbath and the Common Good* (2016) de rol van de shabbat. Het werk van Browning is deels een antwoord op de oproep van de Lambeth-conferentie, de tienjaarlijkse vergadering van anglicaanse bisschoppen. In 1998 en 2008 pleitte deze conferentie voor een herstel van het ‘shabbat-beginsel’ en de ontwikkeling van een shabbats-theologie opdat de Kerk meer adequaat kan reageren op de milieucrisis (Browning 2016, 258).

De aanzetten die zijn gedaan om een theologie van de shabbat te ontwikkelen op ecologische vraagstukken, sluiten aan bij de politiek van hoop in het werk van Sacks.

Conclusie

Dit artikel begon met de Paasnacht waarin we horen dat de Geest over de wateren zweefde met haar kracht om heel de mensheid te vernieuwen. We ontwikkelden in dit artikel een politiek van hoop, gericht op watervragen in de

context van klimaatverandering. Deze politiek van hoop maakt *emunah*, *chesed* en *verandering van identiteit* zichtbaar. Het instituut van een *publieke shabbat* (of werkplaats van hoop) fungeert als katalysator. De casus van Kaapstad laat zien dat de recente waterstrategie ingrediënten bevat van een narratief van hoop. Het artikel benadrukt het belang van het opnemen van concepten als *indaba* in de waterstrategie.

Dit artikel draagt bij aan een contemplatieve en actiegerichte benadering van hoop en maakt duidelijk dat er in diverse christelijke tradities aanzetten zijn gedaan om een theologie van de shabbat te ontwikkelen op ecologische vraagstukken.

Een politiek van hoop werpt niet alleen licht op hedendaagse watervragen. Deze watervragen werpen via deze politiek ook nieuw licht op de viering in de Paasnacht. De Geest blijkt zich namelijk niet alleen te richten op vernieuwing van heel de mensheid, zoals de huidige Paasliturgie stelt. De Geest laat zien dat de cirkel van vernieuwing veel ruimer opgevat dient te worden, inclusief water en alle actuele vraagstukken daaromtrent. Alleen zo kan de Geest ook vandaag over de wateren zweven.

Literatuur

- Borgman, E. (2017). *Leven van wat komt. Een katholiek uitzicht op de samenleving*. Utrecht: Meinema.
- Browning, G.C. (2016). *Sabbath and the Common Good: Prospects for a New Humanity*. Melbourne: Echo Books.
- Bruckner, P. (2013). *The Fanaticism of the Apocalypse: Save the Earth, Punish Human Beings*. Cambridge: Polity Press.
- Halík, T. (2019). *Niet zonder hoop. Religieuze crisis als kans*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers.
- Hasselaar, J.J. (2020). Hope in the Context of Climate Change: Jonathan Sacks' Interpretation of the Exodus and Radical Uncertainty. *International Journal of Public Theology* 14, pp. 224-240.

- Hasselaar, J.J. (aankomend 2021a). Oecumenisch Patriarch Bartholomeus. In: M.J.H.M. Poorthuis (ed.), *De moderne theologen*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- Hasselaar, J.J. (aankomend 2021b). *Climate Change, Radical Uncertainty and Hope: Theology and Economics in Conversation*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hasselaar, J.J. & E.C. IJmker (eds.) (2021). *Water in Times of Climate Change: A Values-driven Dialogue*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Joubert, L. & Ziervogel, Z. (2019). *Day Zero: One City's Response to a Record-breaking Drought*. Creative Commons Licence. Beschikbaar op <https://dayzero.org.za>
- Kim, S.C.H. (2011). *Theology in the Public Sphere: Public Theology as a Catalyst for Open Debate*. Londen: SCM Press.
- Makgoba, T. (2019). *Faith & Courage: Praying with Mandela*. Cincinnati: Forward Movement.
- Marais, N. (2017). #RAINMUSTFALL: A Theological Reflection on Drought, Thirst and the Water of Life. In: *Acta Theologica* 2017 37(2):69-85. <http://dx.doi.org/10.18820/23099089/actat.v37i2.5>
- Moltmann, J. (1993). *God in Creation: A New Theology of Creation and the Spirit of God*. Minneapolis: Fortress Press.
- Nolan, A. (2010). *Hope in an Age of Despair*. New York: Orbis Books.
- Oud-Katholieke Kerk van Nederland (1993). *Kerkboek*. Baarn: Gooi en Sticht.
- Paus Franciscus (2015). *Laudato Si': On Care for our Common Home*. Londen: Catholic Truth Society.
- Rootselaar, F. van. (2014, 15 februari). De mens kan niet wereldwijd denken. *Trouw*. Beschikbaar op <https://www.trouw.nl/nieuws/de-mens-kan-niet-wereldwijd-denken~b1d47b61/>
- Sacks, J. (2000). *A Letter in the Scroll: Understanding Our Jewish Identity and Exploring the Legacy of the World's Oldest Religion*. New York: Free Press.
- Sacks, J. (2010). *Covenant & Conversation, Exodus: The Book of Redemption*. Jerusalem: Maggid Books.
- Water and Sanitation Department of the City of Cape Town (2020). *Our Shared Water Future: Cape Town's Water Strategy*. Beschikbaar op <https://resource.capetown.gov.za/documentcentre/Documents/City%20strategies,%20plans%20and%20frameworks/Cape%20Town%20Water%20Strategy.pdf>
- Waal, F.B.M. de (2016). *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* New York: W.W. Norton & Company.

Jan Jorrit (dr. J.J.) Hasselaar is econoom en theoloog. Hij coördineert het Amsterdam Centre for Religion & Sustainable Development (Vrije Universiteit Amsterdam).
E j.j.hasselaar@vu.nl

TIPS BIJ HET THEMA

Boek

Bas van den Berg
& Leo Mock (red.),
***Zorg voor de aarde,
herstel van de wereld.
Levensbeschouwelijke
responsies op de
ecologische crisis***,
Amsterdam: Stichting

PaRDeS i.s.m. uitgeverij Amphora Books, 2021
Vier auteurs in de tradities van jodendom, islam, christendom en humanisme gaan 'in gesprek' met eigen belangrijke denkers over existentiële vragen in deze tijd van klimaatverandering, vermindering van biodiversiteit en uitputting van natuurlijke hulpbronnen.

Tijdschrift

Literair tijdschrift **Liter** zoekt de verbinding tussen literatuur en religie. Het juninummer 2021, nr. 101, heeft als thema 'Water'. 'Zodra je dat thema religieus bekijkt, in het bijzonder vanuit de christelijke traditie, gaat het over levend water, geest, spirit. En over de oervloed, de doods Jordaan, het doopwater waarin je kopje onder gaat, de angst waar je doorheen moet.' leesliter.nl

Kunst en geloof

Op artway.eu zijn steeds beeldmeditaties te vinden over beeldend werk met geloven als inspiratiebron. Die van 20 juni 2021 beschouwt de bewegelijke spiegeling in het werk 'Levend water' van Wilma van den Top.

Waddenkust

Overheersing, rentmeesterschap of holisme?

Levensbeschouwing en de relatie tussen mens en water

In veel culturen heeft water een religieuze of spirituele betekenis. Voor een goed waterbeheer is het dan ook belangrijk dat we ons bewust zijn van het bestaan van verschillende ontologische visies op water (Jepson et al. 2017). Water speelt als oerelement een belangrijke rol in de scheppingsverhalen van vele culturen en tradities. Het leven is voortgekomen uit het water, en water symboliseert zowel leven, wedergeboorte als vernietiging (Peppard 2016, 286).

Water komt voor in 514 verzen van de Nieuwe Bijbelvertaling, waar het zich in allerlei facetten toont: als oerkracht, als zuiverend en reinigend element, als overrompelende, dreigende of vernietigende kracht en als levengevend beginsel. Water boetseert ons landschap, vormt ecosystemen, bevordert of belemmert het leven van flora en fauna en is onmisbaar voor onze samenlevingen, economieën en culturen (Peppard 2016, 285).

Omdat de waterproblematiek waar we mondiaal voor staan niet alleen een kwestie is van technologische oplossingen maar ook van principiële keuzes, kan onze levensbeschouwing een belangrijke rol spelen bij het aanpakken van deze problemen (Chuvieco 2012). Onze levensbeschouwing is verbonden met de wijze waarop we omgaan met de natuur. Geertz (1973, 89, 126-127) stelt dat religies een betekenisvolle relatie demonstreren tussen de waarden van mensen (*ethos*) en hun beeld van hoe de dingen zijn in de onversneden realiteit; hun meest omvattende idee van orde (*world view*).

Enerzijds biedt onze levensbeschouwing een model van de werkelijkheid, omdat deze een beknopte formulering geeft van de aard van de werkelijkheid. Onze levensbeschouwing biedt een kosmologie die ingaat op het ontstaan van het universum en een ontologie die inzicht biedt in ons zijn ten opzichte van het zijn van andere levende wezens.

Anderzijds biedt onze levensbeschouwing een model voor de werkelijkheid, omdat deze ons als het ware een sjabloon aanreikt om daadwerkelijk een werkelijkheid met een zodanig karakter voort te brengen (Geertz 1973, 95, 123). Onze levensbeschouwing biedt een waardeleer (axiologie) die richtlijnen verschaft voor ons handelen. Onze levensbeschouwing biedt dus niet alleen een model van onze relatie tot het ons omringende water, maar ook een model voor hoe we ten opzichte van dit water dienen te handelen.

Dit leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

Welke relatie tussen mens en water volgt uit onze levensbeschouwing, en hoe weerspiegelt zich dat in onze omgang met water?

Dit artikel presenteert vier levensbeschouwelijke modellen van de relatie tussen mens en natuur, die vervolgens zijn toegespitst op water. Daarna is aan de hand van empirisch onderzoek geëvalueerd in hoeverre deze modellen van de werkelijkheid ook dienen als modellen voor de werkelijkheid en dus in verband staan met een bepaalde omgang met de natuur. Ten slotte is het Nederlandse waterbeheer geëvalueerd vanuit het gezichtspunt van deze modellen.

De relatie tussen mens en natuur – vier modellen

De relatie tussen mens en natuur zoals die volgt uit onze levensbeschouwing kan worden beschreven aan de hand van vier modellen. Deze zijn geïnspireerd door acht modellen van Chuvieco (2012), waarbij de eerste twee modellen overeenkomen en de andere twee verwantschap vertonen met modellen van Chuvieco. Drie van de modellen vertonen bovendien overeenkomst met de dimensies van de Humans and Nature Scale zoals beschreven door de Groot (2010).

Overheersing

Al in 1967 stelde historicus Lynn White dat het christendom, dat de mens niet voorstelt als onderdeel van de natuur maar als geschapen naar Gods beeld, een dualisme propageert tussen de mens en de natuur. God schiep de aarde en de andere schepselen voor de mensen en die zijn er daarom om de mens te dienen; een visie die uitnodigt tot exploitatie van de natuur. Dit model van overheersing is onder andere gestoeld op Genesis 1:26-28, waarin de mens wordt opgeroepen te heersen over de aarde.

De islam beschouwt de natuurlijke wereld als onderworpen aan Gods wil. Mensen hebben echter een speciale positie in de schepping, omdat ze openbaringen hebben ontvangen van God. Ook verschillende koranverzen stellen dat de natuur er is om de mens te dienen (Bagir & Martiam 2016; Chuvieco 2012).

Wanneer dit model wordt toegespitst op de omgang met water, zou dit de nadruk leggen op waterbeheersing door de mens en watergebruik voor landbouw, consumenten en industrie.

Rentmeesterschap

Uit de Bijbel volgt ook een model van rentmeesterschap. De encycliek *Laudato Si'*, waarin paus Franciscus betoogt dat het onze heilige plicht is als goede rentmeesters de tuin van de wereld te verzorgen, geeft hier duidelijk uitdrukking aan. In deze encycliek stelt Franciscus dat het model van overheersing stoelt op een verkeerde interpretatie van de Bijbel, en dat het scheppingsverhaal juist een relatie van onderlinge verantwoordelijkheid impliceert tussen mens en natuur (Francis 2015, 49).

Waar Genesis 1 vaak wordt aangehaald als onderbouwing voor het model van overheersing, verwijst Franciscus naar Genesis 2:15: 'God, de HEER, bracht de mens dus in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken' (NBV). Franciscus interpreteert dit 'bewerken' als cultiveren, en het 'waken' als zorgen voor de 'tuin van de wereld', deze beschermen, bewaken en bewaren voor het nageslacht.

Genesis 2 limiteert de overheersende rol van de mens in twee opzichten: niet alleen omdat de mens de opdracht krijgt voor de aarde te zorgen, maar ook omdat de mens in dit scheppingsver-

haal zelf uit de aarde is geschapen (Genesis 2:7; Chuvieco 2012).

Franciscus verwijst ook naar Leviticus 25:23, dat duidelijk maakt dat de aarde behoort aan God en niet aan de mensen. Tevens noemt hij bijbelverzen waaruit de zorg voor dieren blijkt, zoals Exodus 23:12, dat stelt dat de rust op de zevende dag ook tot doel heeft dat de runderen en ezels kunnen uitrusten.

Uit voorschriften in Deuteronomium die verbieden dat moedervogels gedood worden met hun nakomelingen (Deuteronomium 22:6) en dat boomgaarden gekapt worden tijdens belegeringen (Deuteronomium 20:19) blijft aandacht voor het voortbestaan van schepselen. Hieruit leidden de rabbi's de principes af 'Gij zult niet vernietigen' (*bal tashchit*) en 'Gij zult dieren niet onnodig laten lijden' (*tza'ar ba'aley hayyim*) (Tirosh-Samuelson 2016).

Ook in de islam is aandacht voor rentmeesterschap of *khalifa*. Rentmeesterschap is één van de pijlers van de huidige beweging van de 'Groene Islam' of 'eco-islam' (Bagir & Martiam 2016; Vincenti 2016). Er is echter geen consensus binnen de islam over hoe rentmeesterschap opgevat dient te worden (Bagir & Martiam 2016). Centrale waarden voor groene moslims zijn gematigdheid, balans en het beschermen van Gods gaven (Vincenti 2016).

Wanneer dit model zou worden toegespitst op de omgang met water, zou dit de nadruk leggen op duurzaam waterbeheer. De grondgedachte voor duurzaam waterbeheer is 'meebewegen met natuurlijke processen waar het kan, weerstand bieden waar het moet en kansen voor welvaart en welzijn benutten' (Stumpe 2009, 5).

Het boek der natuur

De natuur kan ook worden beschouwd als manifestatie van Gods scheppingskracht. Waar veel Nederlandse geleerden de natuur aanvankelijk bestudeerden en interpreteerden aan de hand van de Bijbel, vond in de loop van de zeventiende eeuw een kentering plaats en werd het 'Boek der natuur' in toenemende mate gezien als een autonome openbaring van God die naast de Schrift bestudeerd moest worden (Jorink 2006, 9). De natuur was een wonderboek Gods, dat klaarlag om gelezen, begrepen en overdacht te worden.

Volgens dit model leidt ieder facet van de natuur tot bespiegelingen over de Schepper (Jorink 2006, 21-22). Ook in de Bijbel komt een dergelijke visie tot uitdrukking, bijvoorbeeld in Wijsheid 13:5 (NBV): 'Uit de grootheid en de schoonheid van de schepping is immers af te leiden wie de schepper is.'

Omdat dit model benadrukt dat elk wezen, groot of klein, een openbaring is van God, lijkt het logisch dat een dergelijke opvatting respect voor de natuur, en daarmee duurzaam gedrag, zal bevorderen. Wanneer dit model zou worden toegespitst op de omgang met water, zou het de nadruk leggen op de esthetische schoonheid van water. De indruk die watervallen, de branding van de zee, stille vennetjes en lenteregens op ons maken, kan een gevoel van openbaring teweegbrengen.

Holisme

Het vierde model gaat uit van een holistische relatie tussen mens en natuur. Hedendaagse spiritualiteit benadrukt de verbondenheid van mensen onderling en van mensen met de natuur

(Hedlund-de Witt 2011). Holisme benadrukt het ‘grote plaatje’, zonder de uniciteit van ieder individu te ontkennen (Liang & Luo 2012). Erkenning van onze fundamentele verbondenheid met de natuur wordt vaak gezien als belangrijke inspiratiebron om de natuur met respect te behandelen. In veel hedendaagse spirituele stromingen leeft bovendien de gedachte dat in de hele natuur (inclusief de mens) een hogere kracht aanwezig is.

Dergelijke gedachten motiveren vegetarisme en een groene leefstijl (Hedlund-de Witt 2011). Andersom kunnen diepgaande spirituele ervaringen die mensen opdoen in de natuur hen overtuigen van de verbondenheid en sacraliteit van al het leven, wat hen vervolgens kan motiveren tot duurzaam gedrag (Sponsel 2016).

Ook het confucianisme, taoïsme, boeddhisme (Liang & Luo 2012) en hindoeïsme gaan uit van een holistische visie. Zo gaat de confucianistische deugdeethiek uit van het gegeven dat we ‘in één lichaam zijn met de tienduizend dingen’; dat wil zeggen dat het hele universum verbonden is met of aanwezig is in ons lichaam (Huang 2016).

De boeddhistische doctrine van afhankelijk ontstaan toont verwantschap met het moderne concept van ecologie (Ives 2016; Lennerfors 2015). Het boeddhisme wordt dan ook gezien als meer milieuvriendelijk en diervriendelijk dan het christendom, en blijkt in landen zoals de Verenigde Staten, Thailand en Vietnam een inspiratiebron te zijn voor duurzamer leven.

Er zijn echter ook critici van een dergelijke, westerse interpretatie van het boeddhisme. Boeddhistische bronnen zelf blijken een veelvormig en soms zelfs tegenstrijdig beeld te laten

zien (Lennerfors 2015). Bovendien streefden de monniken en asceten die schreven over afhankelijk ontstaan, er juist naar om los te komen uit dit web van verbondenheid (Ives 2016).

Waar in het klassieke boeddhisme verlichting werd opgevat als het loskomen van de fysieke wereld, wordt verlichting in het Mahayana boeddhisme (de boeddhistische stroming waarop het eco-boeddhisme meestal geënt is) gezien als een onthecht leven in de fysieke wereld (Ives 2016). Overigens geldt het gevaar van een eenzijdige, westerse interpretatie ook voor andere niet-westerse religieuze tradities.

Devotionele hindoeïstische stromingen benadrukken dat alles deel uitmaakt van een onderling verbonden geheel, wat theologisch vaak uitgedrukt wordt als ‘God is alles, en alles is God’. In de Bhagavadgita wordt het universum gezien als het lichaam van Krishna (Haberman 2016, 37). Alhoewel God of Brahman in alles aanwezig is, geloven hindoes dat het goddelijke extra benaderbaar is in bepaalde natuurlijke entiteiten zoals rivieren, heilige bomen en gebergten; een geloof dat kan bijdragen aan milieubewust gedrag. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de uitspraak van een Indiër dat mensen die de godin in de rivier aanschouwen, haar niet meer vervuilen maar juist aanbidden (Haberman 2016, 38).

Ook in de joods-christelijke traditie wordt de onderlinge verbondenheid tussen de mensen en de aarde benadrukt, omdat het land vruchtbaar is wanneer de mensen deugdzzaam leven, maar haar vruchtbaarheid verliest wanneer de mensen zondigen (Tirosh-Samuelson 2016). Het land

LangKawi, Maleisië >

wordt vervloekt als gevolg van de erfzonde (Genesis 3:17-19) en het land, met de wilde dieren, de vogels en de vissen, kwijnt weg als gevolg van menselijke zonden (Hosea 4:1-3; Chuvieco 2012). Ook Franciscus van Assisi benadrukte de verbondenheid tussen mens en natuur. In zijn Zonnelied spreekt hij de zon, de maan, de wind, het water, het vuur en de aarde aan als broeders en zusters.

Tegenwoordig is ook een syncretische joodse ecospiritualiteit opgekomen, die een holistische opvatting van de werkelijkheid aanhangt waarin, vanuit de principes van de Kabbalah, alle levende wezens en ecosystemen als uitingen van God worden gezien (Tirosh-Samuelson 2016, 66).

Wanneer het holistische model wordt toegepast op de omgang met water, benadrukt het de onlosmakelijke verbondenheid tussen mensen, dieren, planten en het water in ons en om ons heen. Waar duurzaam waterbeheer, met het oog op het behoud van schoon water voor toekomstige generaties, past bij het model van rentmeesterschap, past integraal waterbeheer bij het holistische model. Bij integraal waterbeheer worden wateropgaven en -maatregelen in samenhang beschouwd met andere opgaven en maatregelen en worden problemen zo min mogelijk afgewenteld (Stumpe 2009).

De vier modellen en onze omgang met de natuur

De verschillende levensbeschouwelijke modellen presenteren een model van de relatie tussen mens en natuur. Aan de hand van empirisch onderzoek wordt nu geëvalueerd in hoeverre ze ook een model voor de relatie tussen mens en natuur bieden. Met andere woorden: in hoeverre hangt

onze visie op de relatie tussen mens en natuur samen met onze omgang met de natuur?

Onderzoek naar 'overheersing'

Op basis van een onderzoek onder bewoners langs grote rivieren in Frankrijk, Duitsland en Nederland vond De Groot (2010) dat mensen die uitgaan van een model van overheersing positiever zijn over dijkverzwaringen (d.w.z. waterbeheersing).

Eckberg en Blocker (1989) vonden dat Amerikanen die geloven dat de Bijbel letterlijk het Woord van God is, minder geneigd zijn de natuur te beschermen en meer geneigd zijn economie belangrijker vinden dan ecologie. Dit zien zij als bevestiging van het model van overheersing. Op basis van grootschalig Amerikaans onderzoek vinden Eckberg en Blocker (1996) dat religieuze fundamentalisten minder milieubewust gedrag vertonen, een minder groene leefstijl hebben en de economie belangrijker vinden dan het milieu.

Leary, Minton en Mittelstaedt (2016) vonden dat religieuze Amerikanen meer uitgaan van een model van overheersing, terwijl niet-religieuze Amerikanen meer uitgaan van een model van rentmeesterschap. In deze studie werd rentmeesterschap echter op een niet-religieuze wijze omschreven (bijvoorbeeld: 'mensen moeten in harmonie leven met de aarde om te overleven'). Leary et al. vonden ook dat niet-religieuze Amerikanen een grotere bereidheid hebben om meer te betalen voor duurzame alternatieven en meer duurzame aankopen doen dan religieuze Amerikanen. Verder vonden ze dat aanhang van het model van overheersing gerelateerd is met een lagere bereidheid te investeren in duurzame producten. Ze vonden bovendien dat hogere

kerkgang gerelateerd is aan een sterker geloof in overheersing, terwijl religieuze conservatieven sterker geloven in overheersing dan religieuze progressieven. Ten slotte vonden ze dat conservatieve religieuze mensen producenten verantwoordelijk stellen voor duurzaamheid, terwijl niet-religieuze mensen juist vinden dat consumenten het meest verantwoordelijk zijn voor duurzaamheid.

Onderzoek naar 'rentmeesterschap'

De Groot (2010) vond op basis van semigestructureerde interviews en een kleinschalig survey in Canada dat bijna alle protestanten en moslims een eigen interpretatie van rentmeesterschap aanhingen, waarin de mens niet boven, maar in de natuur is geplaatst. Bovendien vond De Groot op basis van een survey in Frankrijk, Duitsland en Nederland dat mensen die de mens zien als 'beschermers van de natuur' (een variant van rentmeesterschap waarin de mens niet boven de natuur staat, maar er deel van uitmaakt), positiever zijn over het 'Ruimte voor de Rivier'-beleid (dat uitgaat van waterbeheer i.p.v. waterbeheersing). Leary et al. (2016) vonden bovendien dat aanhang van het model van rentmeesterschap gerelateerd is met een hogere bereidheid te investeren in duurzame producten, groener koopgedrag en betere afvalscheiding.

Shin en Preston (2019) vonden dat christenen die uitgaan van rentmeesterschap meer bezorgd zijn over klimaatverandering, terwijl christenen die uitgaan van een model van overheersing juist minder bezorgd zijn over klimaatverandering. In deze studie was rentmeesterschap christelijker gedefinieerd dan in de studie van Leary et al. ('voor de aarde zorgen is onze heilige plicht als

mensheid'). In experimenteel onderzoek vonden Shin en Preston dat mensen die een bijbeltekst hadden gelezen over rentmeesterschap, zich verantwoordelijker voelden voor klimaatverandering en een sterkere intentie hadden tot milieuvriendelijk gedrag, dan mensen die een neutrale bijbeltekst hadden gelezen. Overigens bleken mensen na het lezen van een bijbeltekst over overheersing niet minder verantwoordelijkheid te voelen voor klimaatverandering.

In een ander experiment vonden ze dat mensen die passages uit de encycliciek *Laudato Si'* hadden gelezen waarin paus Franciscus rentmeesterschap voor de natuur bepleit, zich sterker verantwoordelijk voelden voor klimaatverandering dan een controlegroep; een effect dat sterker was als deelnemers positiever waren over paus Franciscus. Dit laat zien dat religieuze autoriteitsdragers de potentie hebben om mensen te motiveren tot duurzamer gedrag.

Onderzoek naar 'het boek der natuur'

Tarakeshwar, Swank, Pargament en Mahoney (2001) vonden in een Amerikaans onderzoek dat meer conservatieve presbyterianen minder duurzaam gedrag vertoonden, terwijl presbyterianen die meer geloofden in de heiliging van de natuur juist meer duurzaam gedrag vertoonden. De heiliging van de natuur werd hier opgevat als de visie dat de natuur heilig is, omdat deze geschapen is door God (en niet dat de natuur spiritueel of heilig is in zichzelf). Deze opvatting vertoont verwantschap met het model van het boek der natuur, waarin de natuur wordt gezien als manifestatie van Gods scheppingskracht. Het onderzoek van Tarakeshwar et al. lijkt daarom enige empirische onderbouwing

te geven voor de verwachting dat het opvatten van de natuur als manifestatie van Gods schepingskracht duurzaam gedrag bevordert.

Onderzoek naar 'holisme'

In het Canadese onderzoek van De Groot (2010) zagen boeddhisten en de inheemse bevolking zichzelf als spirituele participanten in de natuur (het holistische model). Zij beschouwden de natuur als spiritueel (en de oorspronkelijke bewoners zagen de natuur ook als heilig).

De Witt, De Boer, Hedlund en Osseweijer (2016) onderzochten de relatie tussen levensbeschouwing en duurzaam gedrag aan de hand van vier conceptueel onderscheiden levensbeschouwingen: een traditionele, moderne, postmoderne en integratieve levensbeschouwing. Ze vonden dat mensen met een integratief en een postmodern wereldbeeld meer bezorgd zijn over klimaatverandering en duurzamer gedrag vertonen dan mensen met een traditioneel of modern wereldbeeld (De Witt et al. 2016).

Het integratieve wereldbeeld, dat de nadruk legt op holisme, zelftranscendentie en synergie, sluit aan bij een holistische visie op de relatie tussen mens en natuur. Het onderzoek van De Witt et al. geeft dus empirische bevestiging van de verwachting dat aanhang van het holistische model gekoppeld is aan het vertonen van duurzaam gedrag.

De vier modellen in het Nederlandse waterbeheer

Nu we hebben gezien dat onze levensbeschouwing niet alleen een model biedt van de relatie tussen mens en natuur, maar ook een model voor onze omgang met de natuur, wordt geëva-

lueerd hoe de vier modellen terug te vinden zijn in het Nederlandse waterbeheer.

De vroegste hydrologische ontwikkelingen in Nederland lijken te volgen uit het model van overheersing. Ze hangen samen met de strijd die Nederlanders door de eeuwen heen met het hen omringende water hebben gevoerd en leidden tot kennis over rivierbeteugeling, aanleg van waterkeringen en afwateringswerken. Waar voor de Tweede Wereldoorlog de nadruk van hydrologisch onderzoek lag op waterwinning en waterbeheersing, ging na de Tweede Wereldoorlog meer aandacht uit naar de watervoorziening in de landbouw en het gebruik van water voor de bevolking en industrie (De Vries 1982, 1-2).

Tegen het einde van de twintigste eeuw vond in het waterbeheer een omslag plaats van een model van overheersing naar een model van rentmeesterschap. Het toenemende milieubewustzijn zorgde ervoor dat milieuvraagstukken de belangrijkste drijvende kracht werden achter de ontwikkeling van de hydrologie. Het bestrijden van vervuilingen, de beoordeling van watervoorraden en natuurbehoud werden, en zijn nog steeds, centrale kwesties.

Tegenwoordig zijn daar verschillende sleutelwoorden bijgekomen: de impact van klimaatverandering, een geïntegreerde benadering in het beheer van stroomgebieden, duurzaam beheer van rivierbekkens en het terugdringen van onzekerheid bij het voorspellen van hydrologische fenomenen (Rosbjerg & Rodda 2019).

Een voorbeeld van de omslag van beheersen naar beheren is het programma 'Ruimte voor de Rivier' dat in 2006 van start ging en in 2019 officieel werd afgerond. Waar lange tijd gedacht werd dat we steeds hogere dijken moeten bouwen

om het Nederlandse rivierwater te beheersen, leidde onderzoek dat werd gedaan als gevolg van alarmerende waterstanden tot de opvatting dat de rivieren juist meer ruimte moeten krijgen om de grotere hoeveelheden water af te kunnen voeren.

Waar tegen het einde van de twintigste eeuw een omslag waarneembaar was van beheersen naar beheren, zien we nu steeds meer aandacht voor een integrale aanpak, niet alleen in het waterbeheer maar ook in de hele omgang met de fysieke leefomgeving. De Nationale Omgevingsvisie van 2020 stelt:

‘Nederland staat voor grote uitdagingen die van invloed zijn op onze fysieke leefomgeving. [...] Dat vraagt een nieuwe, integrale manier van werken waarmee we keuzes voor onze leefomgeving snel en beter kunnen maken. [...] De opgaven zijn groot, veelzijdig en veelal met elkaar verweven. [...] Dit vraagt om het vinden van oplossingen, waarbij ruimte voor economische ontwikkeling, mobiliteit, reductie van stikstofemissies, wonen en herstel van biodiversiteit zoveel mogelijk hand in hand gaan, én waarbij ook onder ogen moet worden gezien dat niet alles kan in ons land, zonder dat dit beperkingen voor iets of iemand oplevert.’
(Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2020, p. 9-10)

Dit suggereert dat we onderweg zijn naar een meer holistische kijk op de relatie tussen mens en water.

Conclusie

Onze levensbeschouwing biedt een model van de werkelijkheid en presenteert een visie op de relatie tussen mens en natuur die gegrond is in een specifieke kosmologie en ontologie. Ten tweede biedt onze levensbeschouwing een model voor de werkelijkheid in de vorm van een axiologie, een geheel

van waarden waarop ons gedrag is gebaseerd.

In dit artikel zijn vier levensbeschouwelijk gefundeerde modellen besproken van de relatie tussen mens en natuur en is geëvalueerd in hoeverre deze modellen ons gedrag ten opzichte van de natuur beïnvloeden. Mensen die uitgaan van het model van overheersing blijken minder duurzaam gedrag te vertonen en waterbeheersing te verkiezen boven waterbeheer. Mensen die uitgaan van het model van rentmeesterschap blijken daarentegen duurzamer gedrag te vertonen en waterbeheer te verkiezen boven waterbeheersing. Mensen die de natuur zien als manifestatie van Gods scheppingskracht lijken – op basis van slechts beperkt empirisch onderzoek – een groenere leefstijl te hebben dan mensen met een meer conservatieve levensbeschouwing. Ten slotte blijken mensen die uitgaan van een holistische relatie tussen mens en natuur ook duurzamer gedrag te vertonen.

Empirisch onderzoek lijkt dus de samenhang tussen een bepaalde visie op de relatie tussen mens en natuur en bepaald gedrag ten opzichte van de natuur te bevestigen. Wanneer we het waterbeleid in Nederland beschouwen, blijkt tegen het einde van de twintigste eeuw een overgang plaatsgevonden te hebben van waterbeheersing richting waterbeheer. Dit duidt op de verschuiving van een model van overheersing naar een model van rentmeesterschap. Bovendien duidt de steeds sterkere nadruk op integraal waterbeheer en geïntegreerde gebiedsvisies, die we tegenkomen in het huidige Nederlandse water- en omgevingsbeleid, op een verschuiving richting een meer holistische visie.

Op basis hiervan kunnen we stellen dat in het Nederlandse waterbeleid zowel ons model van de

werkelijkheid (dat meer holistisch is geworden) als ons model voor de werkelijkheid (dat uitgaat van geïntegreerde oplossingen) significant verschoven is gedurende onze historische strijd met het water.

Literatuur

- Bagir, Z.A. & Martiam N. (2016). Islam: Norms and practices. In: W. Jenkins, M.E. Tucker & J. Grim (red.), *Routledge Handbook of Religion and Ecology* (pp. 79-87). Londen: Routledge.
- Chuvieco, E. (2012). Religious approaches to water management and environmental conservation. *Water Policy* 14, 9-20.
- Eckberg, D.L. & Blocker, T.J. (1989). Varieties of religious involvement and environmental concerns: Testing the Lynn White thesis. *Journal for the Scientific Study of Religion* 28, 509-517.
- Eckberg, D.L. & Blocker, T.J. (1996). Christianity, environmentalism, and the theoretical problem of fundamentalism. *Journal for the Scientific Study of Religion* 35, 343-355.
- Francis, Holy Father (2015). *Laudato Si': On care for our common home*. Vaticaanstad: Vatican Press.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays*. New York, NY: Basic Books.
- Haberman, D.L. (2016). Hinduism: Devotional love of the world. In: W. Jenkins, M.E. Tucker & J. Grim (red.), *Routledge Handbook of Religion and Ecology* (pp. 35-42). Londen: Routledge.
- Groot, M. de (2010). *Humans and Nature: Public visions on their interrelationship* (Doctoral dissertation). Radboud University, Nijmegen. Retrieved from <https://edepot.wur.nl/151135>
- Hedlund-de Witt, A. (2011). The rising culture and worldview of contemporary spirituality: A sociological study of potentials and pitfalls for sustainable development. *Ecological Economics* 70, 1057-1065.
- Huang, Y. (2016). Confucianism: Confucian environmental virtue ethics. In: W. Jenkins, M.E. Tucker & J. Grim (red.), *Routledge Handbook of Religion and Ecology* (pp. 52-59). Londen: Routledge.
- Ives, C. (2016). Buddhism: A mixed Dharmic bag: Debates about Buddhism and ecology. In: W. Jenkins, M.E. Tucker & J. Grim (red.), *Routledge Handbook of Religion and Ecology* (pp. 43-51). Londen: Routledge.
- Jepson, W., Budds, J., Eichelberger, L., Harris, L., Norman, E., O'Reilly, K. & Young, S. (2017). Advancing human capabilities for water security: A relational approach. *Water Security* 1, 46-52.
- Jorink, E. (2006). *Het 'Boeck der Natuere': Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping 1575-1715*. Leiden: Primavera Pers.
- Leary, R.B., Minton, E.A. & Mittelstaedt, J.D. (2016). Thou shall not? The influence of religion on beliefs of stewardship and dominion, sustainable behaviors, and marketing systems. *Journal of Macromarketing* 36, 457-470.
- Lennerfors, T.T. (2015). A Buddhist future for capitalism? Revising Buddhist economics for the era of light capitalism. *Futures* 68, 67-75.
- Liang, J. & Luo, B. (2012). Toward a discourse shift in social gerontology: From successful aging to harmonious aging. *Journal of Aging Studies* 26, 327-334.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2020). *Nationale Omgevingsvisie. Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving*. Den Haag.
- Peppard, C.Z. (2016). Water. In: W. Jenkins, M.E. Tucker & J. Grim (red.), *Routledge Handbook of Religion and Ecology* (pp. 285-293). Londen: Routledge.
- Rosbjerg, D. & Rodda, J. (2019). IAHS: A brief history of hydrology. *History of Geo- and Space Sciences* 10, 109-118.
- Shin, F. & Preston, J.L. (2019). Green as the gospel: The power of stewardship messages to improve climate change attitudes. *Psychology of Religion and Spirituality*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/rel0000249>
- Sponsel, L.E. (2016). Spiritual ecology and radical environmentalism. In: W. Jenkins, M.E. Tucker & J. Grim (red.), *Routledge Handbook of Religion and Ecology* (pp. 220-228). Londen: Routledge.
- Stumpe, J. (red.) (2009). *Nationaal Waterplan 2009-2015*. Den Haag: Ministerie van Verkeer en Waterstaat, ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- Tarakeshwar, N., Swank, A.B., Pargament, K.I. & Mahoney, A. (2001). The sanctification of nature and theological conservatism: A study of opposing religious correlates of environmentalism. *Review of Religious Research* 42, 387-404.
- Tirosh-Samuelson, H. (2016). Judaism. In: W. Jenkins, M.E. Tucker & J. Grim (red.), *Routledge Handbook of Religion and Ecology* (pp. 60-69). Londen: Routledge.
- Vincenti, D. (2016). Sustainability transitions in Arab-Islamic countries: Egypt as a case study. *Agriculture and Agricultural Science Procedia* 8, 135-140.
- Vries, J.J. de (1982). *Anderhalve eeuw hydrologisch onderzoek in Nederland. Overzicht van de ontwikkeling van de wetenschappelijke kennis van het water in Nederland tussen 1830 en 1980, beschouwd vanuit een geohydrologische gezichtshoek*. Amsterdam: Rodopi.
- White, L. (1967). The historical roots of our ecologic crisis. *Science* 155, 1203-1207.
- Witt, A. de, Boer, J. de, Hedlund, N. & Osseweijer, P. (2016). A new tool to map the major worldviews in the Netherlands and USA, and explore how they relate to climate change. *Environmental Science & Policy* 63, 101-112.

Nienke (dr. N.P.M.) Fortuin is universitair docent Empirische en Praktische Religiewetenschap aan de Radboud Universiteit. Eerder is ze aan de Vrije Universiteit Amsterdam afgestudeerd als hydrogeoloog.
E nienke.fortuin@ru.nl

De groene groeistuiptjes van modern waterbeheer

De ‘Groene Kerk’ is in opmars. Vergeleken met pakweg tien jaar geleden zijn veel meer kerken bezig met duurzaamheid. Vooral energiemaatregelen zijn populair, zoals het plaatsen van zonnepanelen. Initiatieven op het gebied van water komen nog weinig voor. Een gemiste kans, juist nu klimaatverandering steeds vaker leidt tot extremer weer, zoals langdurige droogte afgewisseld met heftige buien. We moeten op een andere manier met water leren omgaan, en de oplossing ligt op het lokale niveau. Voor kerken betekent dat de herontdekking van de eigen plaats, te beginnen met de ondergrond. Het ophalen en inzetten van lokale kennis biedt onvermoede mogelijkheden om als christenen het voortouw te nemen.

Hoe staat het met de duurzaamheid in kerken? Met die vraag werd in 2019 een eerste, verkennende studie gestart. De resultaten onder katholieke parochies en protestantse gemeenten laten zien dat zij hun verantwoordelijkheid willen oppakken waar het gaat om de verduurzaming van de samenleving (Hense, Bernts, Kregting 2019; Van der Ziel 2021). Dat uit zich in verschillende initiatieven met als favoriet het opwekken van eigen energie.

Maar water is een vreemde eend in de bijt, vooral in protestantse kring. Een op de twintig kerken heeft een regenton; een wadi of eigen bron heeft bijna geen enkele gemeente, evenmin als kranen met sensoren om verspilling tegen te gaan. Bij de katholieke parochies ziet het beeld er iets anders uit. Daar heeft een op

de zes een regenton, en ook een wadi of eigen bron komt er vaker voor. Toch blijft veel potentie onbenut.

Natuurlijk is water voor Nederland altijd van levensbelang geweest. Watermanagement was zelfs een levensvoorwaarde voor het ontwikkelen van onze laaggelegen delta aan de Noordzee. Maar het is de vraag of we het water de baas blijven. We krijgen steeds vaker te maken met andere weerpatronen, waardoor neerslaghoeveelheden sterker schommelen. Bovendien voorspellen onderzoekers een stijging van de zeespiegel, met grote gevolgen voor met name het westen van het land. Volgens cultuurhistoricus Lotte Jensen is het beter om op een andere manier naar de natuur te kijken: niet vanuit de overwinning óp het water, maar (opnieuw) leren leven mét het water.

wij zijn een
**GROENE
KERK**

‘Vroeger betekende een overstroming dat God ons strafe en dat we ons gedrag moesten verbeteren. We moeten ons bewust worden dat het gedrag van mensen impact heeft op hun omgeving – wat dat betreft ben ik dus wel voor een seculiere variant van zondebesef.’
(Jensen 2019)

Onze omgang met water raakt de basis van het leven. Wetenschappers houden zich al decennialang bezig met manieren om de voedselproductie wereldwijd op te schroeven. Niet alleen de wereldbevolking neemt tot 2050 naar verwachting met twee miljard mensen toe, ook het eetpatroon verandert van minder plantaardige naar meer dierlijke producten. Beide ontwikkelingen leggen een enorme druk op milieu en landgebruik, en daarmee op de beschikbaarheid van zoet water (Harvey 2021).

Als we de opwarming van de aarde weten te beperken tot 1,5 à 2 graden Celcius, dan komt hooguit 8 procent van de mondiale voedselproductie in gevaar. Lukt dat niet, dan dreigt maar liefst een derde van de oogsten verloren te gaan. Het grootste risico schuilt in het opdrogen van waterbronnen. Tot 2100 komt er vier miljoen vierkante kilometer aan nieuwe woestijn erbij, dat is vier keer een land als Egypte.

‘Water Justice’

Geen wonder dat water steeds vaker wordt verbonden aan de positie van kwetsbaren. Naast ‘Climate Justice’ duikt ook de term ‘Water Justice’ op, waarmee wordt aangegeven dat de strijd om zoet water de kloof tussen arm en

rijk verder vergroot als gevolg van ongelijkheid tussen landen met en zonder economische en politieke macht (Zenner 2018). Paus Franciscus pleit in zijn encycliek *Laudato Si’* voor een mondiaal bewustzijn om de planeet als gemeenschappelijk huis te beschouwen (Franciscus 2015, 97). Maar om echt verschil te maken moeten we afdalen naar het plaatselijk niveau, daar waar burgers samenleven.

‘Daar kunnen immers een grotere verantwoordelijkheid, een sterk gemeenschapsgevoel, een bijzonder vermogen om voor de ander te zorgen, een edelmoedigere creativiteit en een diepe liefde voor de eigen grond ontstaan, evenals de visie op wat men kinderen en kleinkinderen achterlaat. Deze waarden hebben zeer diepe wortels.’
(Franciscus 2015, 104)

Het begrip ‘waarden’ valt ook op een andere manier te benaderen. Mensen waarderen water op basis van de binding die ze ermee hebben. Ze zijn te categoriseren aan de hand van de aspectenleer van Herman Dooyeweerd. Deze christelijke filosoof onderscheidt vijftien aspecten die niet tot elkaar zijn te herleiden; elk aspect werpt het licht op een andere zijde van de werkelijkheid. Volgens hem weerspiegelen ze zo de veelzijdigheid en verscheidenheid van Gods schepping. Aspecten zijn algemeen geldig en krijgen hun waarden in de directe leefomgeving. Zo zal het economische aspect de nadruk leggen op efficiënt waterbeheer en transport over water, en het culturele aspect op de verhalen uit het verleden en de verbinding met de identiteit. Door nu bij waterbeheer rekening te houden met al die verschillende aspecten en waarden, verkrijgen we een compleet beeld van hoe mensen vanuit hun eigen positie en belan-

gen naar water kijken. In deze tijd van aanpassing aan de klimaatverandering is het zaak de betrokkenheid van iedereen te versterken (Lems & Valkman 2003).

De benadering vanuit de aspectenleer geeft de ervaringskennis op lokaal niveau weer de waardering die het verdient. Duurzaam waterbeheer is complex en vereist steeds meer samenwerking tussen verschillende vakdisciplines, waarbij ook de stem van de bewoner moet worden gehoord. Verandering begint dus lokaal, op de kleinst mogelijke schaal. In studies naar de gevolgen van klimaatverandering komt naar voren dat maatregelen aan de bron het meest effectief zijn. Onder onze voeten bevinden zich de haarvaten van ons watersysteem: hoe gezonder de bodem, hoe meer water deze kan herbergen. Dat vereist vaak ander gebruik, misschien wel juist in stedelijke gebieden waar verstening (straten, pleinen, tuinen) zorgt voor versnelde afvoer van regen, met als gevolg wateroverlast, uitdroging van de grond en hogere temperaturen. De weg terug betekent terug naar de bron, de vallende regendruppel, om de natuurlijke waterbalans weer te herstellen (Havermans 2021).

Bij duurzaam waterbeheer staat de praktijk centraal. Daar zit de lokale ervaringskennis van vakmensen die elk hun inbreng hebben in de complexe samenhang van de eigen leefomgeving. Govert Geldof (2021, 17) spreekt in dit verband over ‘het aaneenrijgen van waarden’ dat leidt tot maatwerk met scherp oog voor detail. Het gaat dus niet enkel om het water alleen, maar ook om de maatschappelijke inbedding, als mens, als buur, als kerk. De ‘Theology of Place’ bepaalt ons eveneens bij het grote belang van een locatie als

(woon)plek. We worden telkens weer als mens geroepen tot ‘plaats-maken’ door ons als verantwoordelijk wezen te gedragen op de plek waar we in relatie staan met mens, dier en omgeving (Bartholomow 2011, 245).

Waterbeheer van het eerste uur

Christenen dragen eveneens sporen van een lange traditie van verantwoordelijkheid met zich mee waar het gaat om duurzaam waterbeheer. Dat gebeurde op heel praktisch niveau. Grote delen van Nederland zijn ontgonnen dankzij kloostergemeenschappen die zelf de hand aan de schop sloegen en hun ervaringen met anderen deelden. De eerste aanzetten daartoe vonden plaats vanaf de twaalfde eeuw. Monniken groeven sloten en legden dijken aan om de afwatering in goede banen te leiden. Ze maakten daarbij slim gebruik van natuurlijke laagten en van bestaande beekjes die hun weg naar de zee of de rivieren zochten. Op die manier wisten ze moerasachtige gebieden droog te leggen en geschikt te maken voor de landbouw, als vruchtbare weiden voor vee, en waar het kon ook als akkers voor de verbouw van gewassen.

Een kenmerkend voorbeeld van dergelijke ingrepen door monniken biedt het landschap langs de IJssel. Op de westoever, tegen de flanken van de hogere zandgronden van de Veluwe, stroomde regen- of kwelwater vanouds naar de

- *De monniken schiepen een ingenieus waternetwerk waarmee de boeren hun weiden en velden met slibrijk water gereguleerd konden irrigeren.*

- *We worden telkens weer als mens geroepen tot ‘plaats-maken’ door ons als verantwoordelijk wezen te gedragen op de plek waar we in relatie staan met mens, dier en omgeving.*

rivier of verder naar het noorden. Hier lagen komgronden, veel te drassig om er iets nuttigs mee te doen. In de veertiende eeuw besloten de graven van Gelre hun invloed langs de IJssel uit te breiden. Om deze zogeheten broeklanden te exploiteren stichtten ze nieuwe nederzettingen. Aanvankelijk pakten de inwoners de opdracht op door sloten te graven, lage kades op te werpen en sluizen te bouwen. Toch kwam de ontginning nauwelijks van de grond. De kennis ontbrak om dit project technisch op grote schaal toe te passen. Bovendien zaten boeren en dorpen elkaar voortdurend in de haren: van strategische samenwerking was geen enkele sprake (Kamperman 2018).

De impasse werd pas doorbroken toen monniken zich ermee gingen bemoeien. Zo had klooster Monnikhuizen bij Arnhem in deze komgronden enkele boerderijen en stukken land in bezit gekregen. Elders langs de IJssel en ook langs de Rijn hadden ze inmiddels veel ervaring met watermanagement opgedaan. Ze wisten hoe ze zoiets moesten aanpakken en namen het heft in handen om het groots uit te voeren. Eerst werd op de diepste delen een brede, rechte watering getrokken, evenwijdig aan de IJssel. Daarna groeven ze aan beide zijden ervan andere wateringen, telkens iets hoger, met ertussen tal van kleine slootjes, stuwen en dwarskades waar-

door het water langzaam van hoog naar laag kon kabbelen om daarna noordwaarts verder weg te stromen. Zo schiepen ze een ingenieus waternetwerk waarmee de boeren hun weiden en velden met slibrijk water gereguleerd konden irrigeren. Het werd het grootste bevoeiingssysteem van ons land (Van Kalveen 1965).

Toch bleef de samenwerking haperen. Niet iedereen hield zich aan de afspraak om al die slootjes, kades en stuwen te onderhouden. Het systeem vereiste vooral organisatorische slagkracht. Opnieuw waren het monniken die eraan te pas moesten komen. Verderop, op de plek waar de wateringen samenkomen, werd klooster Hulsbergen gesticht, officieel het fraterhuis Sint-Hiëronymus dat deel uitmaakte van de vernieuwingsbeweging rond de Moderne Devotie.

Het was een lastige plek, want de IJssel had telkens de neiging hier te overstromen. De fraters bouwden er sluizen en bruggen en wierpen stevige dijken op om hun gebied droog te houden. Ze kregen een belangrijke stem in het polderbestuur en beseften dat iedereen erbij gebaat is als het beheer van alle waterlopen van deze streek zou worden gebundeld. Daarmee zou ook de veiligheid tegen hoogwater beter worden gewaarborgd. Het district breidde onder hun leiding uit tot de vereiste hydrologische eenheid, als voorloper van één waterschap, de oudste bestuursvorm van ons land.

Sedumdak spaart het riool

Duurzaam waterbeheer is van alle tijden. We denken vaak de zaakjes op orde te hebben, maar de recente overstromingen hebben laten zien dat ons land nog altijd zeer kwetsbaar is.

Grotere schommelingen in neerslagpatronen kunnen plaatselijk zeer veel wateroverlast teweegbrengen, maar ze kunnen ook leiden tot perioden van langdurige droogten, zoals in de hete zomer van 2018, met ernstige gevolgen voor natuur en landbouw. Niet alles valt te regelen, niet alles hebben we in de hand. Ook elders in Europa nemen de zorgen toe (Minten, 2020). Er komt steeds meer aandacht voor de opvang van regenwater om te royaal verbruik van leidingwater tegen te gaan. Daarnaast heeft de landbouw schone bodems nodig en dus schoon grondwater: oppervlaktewater zoals sloten en grote rivieren dienen om die reden gevrijwaard te blijven van medicijnresten en ongebruikte pillen. Hoe kerken met al deze zaken kunnen omgaan hangt af van de specifieke omstandigheden op elke locatie.

De Arnhemse wijk Molenbeke ligt ingeklemd tussen een dijk, een talud met spoorlijn – en een brede, doorgaande weg. Ooit was dit het uiterwaardengebied van de Nederrijn, pal onder de hoogste pieken van de Veluwe stuwwal, laag maar vruchtbaar. In de late Middeleeuwen ontstond hier een leengoed met boomgaarden en een waterkorenmolen langs een kronkelend beekje. Een magnifieke plek met veel natuurschoon. De rust werd pas rond 1900 verstoord toen Arnhem een flinke groeispuurt doormaakte en behoefte had aan meer grond. Het oog viel toen ook op Molenbeke. In de jaren dertig veranderde het gebied in een woonwijk. Voor de afwatering moest nu een rioolgemaal zorgen, bij een waterloop langs het hoge spoorlijntalud die in de negentiende eeuw was aangelegd. En er kwam een gebedshuis in de vorm van een kleine basiliek, vernoemd naar Sint Willibrordus, voor

de parochianen van de Oud-Katholieke Kerk.

De afwatering vanaf de Veluwe naar de rivier leek op papier in orde, maar leverde in de praktijk nogal eens problemen op. Nog steeds zijn die niet opgelost. Vooral het talud van de spoorweg blijkt telkens weer een obstakel. Ook de kleilagen in de bodem, afgezet toen het gebied nog een uiterwaard was, zorgt voor vertraging. Na langdurige neerslag komt het water van het Veluwemassief met veel snelheid via ondergrondse beekjes van hoger gelegen woonwijken naar Molenbeke, waar het vervolgens maar met veel moeite kan verder stromen. Het gevolg is een overbelast rioolstelsel, onderlopende kelders en garages en soms zelfs straten en tuinen.

Ook de kerk kampt met vocht in de fundering. Ingenieur Herman Toorman, die zich voor de Oud-Katholieke Kerk op landelijk niveau bezighoudt met het beheer van gebouwen, toont in de kelder een pomp die automatisch aanslaat als het water plots te sterk stijgt. Het voorjaar is nat geweest: ook nu ligt er plassen tussen de betonnen vloerdelen van de kerkelijke fundering.

In 2018 steken wijkgenoten van Molenbeke de koppen bij elkaar. De overheid zou iets aan de wateroverlast moeten doen, maar burgers hebben ook een verantwoordelijkheid. Een deel van de oplossing ligt in het zelf opvangen van

- *Nog voor het einde van het jaar zijn al dertig daken ‘vergroend’, goed voor meer dan achtduizend liter waterberging. Ook de Oud-Katholieke Kerk doet mee.*

regenwater, bijvoorbeeld met regentonnen, maar vooral door het aanleggen van sedumdaken op de platte schuurtjes waar de wijk vol mee ligt. Zo'n 'groendak' met lage vetplantjes houdt water vast en zorgt bovendien voor een sterk koelend effect. Een paar pioniers beginnen zich te oriënteren, leggen een sedumdak aan en organiseren een kijk-weekend voor de hele buurt. De aanvragen stromen binnen en nog voor het einde van het jaar zijn al dertig daken 'vergroend', goed voor meer dan achtduizend liter waterberging. Ook de Oud-Katholieke Kerk doet mee. Het draagvlak onder de parochianen blijkt groot, onder het motto dat zo'n actie de kerk verbindt met wat er in de wijk gebeurt.

Het sedumdak van de kerk is met circa tachtig vierkante meter veruit het grootst van alle groene daken in Molenbeke. De groene matten liggen op de Kloostergang dat de pastorie met het kerkgebouw verbindt. Volgens Herman bestaat er geen duurzamere dakbedekking: de vetplantjes zijn winterhard en kunnen tegen een stootje. Hij heeft er nauwelijks omkijken naar; soms strooit hij een handvol mestkorreltjes en trekt er wat graspolletjes eruit. Hij noemt nog een voordeel: sedum neemt CO₂ op en filtert de lucht. Als de plantjes bloeien zorgen ze ook nog eens voor meer biodiversiteit in de wijk door het aantrekken van vogels, hommels, bijen, lieveheersbeestjes en andere insecten. En: het oog wil ook wat. Een sedumdak ziet er fris en kleurrijk uit. De pioniers proberen nu ook eigenaren van flatgebouwen en bedrijfspanden in de omgeving te bewegen hun daken te vergroenen. Hun initiatief blijft niet onopgemerkt: Molenbeke staat inmiddels te boek als hét voorbeeld voor andere wijken in Arnhem.

Hemelwater voor de moestuin

De Lourdeskerk in Nijmegen is een van de zeven gebouwen van de rooms-katholieke parochie Heilige Drie-eenheid. Het gebouw werd in 1925 ingewijd op een groot stuk grond, toentertijd ver van de stedelijke omgeving. De laatste jaren zijn delen van het bezit verpacht aan derden; zo verrijst er in 2010 een lage flat met parkeerplaatsen voor de deur. Een ander deel blijft braak liggen, tot in 2017 het plan rijst om op die plek een moestuin aan te leggen. Aan dat voornemen ligt een missionaire visie ten grondslag: na de Tweede Wereldoorlog was de kerk nog volop verbonden met de omliggende wijk. Veel jonge gezinnen werden toen door de parochie ondersteund. Nu telt de wijk veel alleenstaanden en vergrijsd snel. Om iets te doen aan de groeiende eenzaamheid willen de parochianen graag salades en warme maaltijden bereiden en deze in hun kerk aan de buurtbewoners aanbieden. Bovendien zullen vrijwilligers uit de buurt – met of zonder groene vingers – zorgen voor het onderhoud, en ook dat bindt samen.

Het irrigeren van de groenten met daarnaast fruitbomen leverde echter hoofdbrekens op. Op die locatie zit het grondwater meer dan twintig meter diep: hoe dit water naar boven te halen? En mag dat wel, in de nabijheid van Heumensoord waar Vitens jaarlijks via op twee plekken via 38 putten een miljard liter drinkwater oppompt – een bosrijk waterwingebied dat als 'zeer kwetsbaar' staat aangemerkt? De Lourdeskerk zoekt hulp, zowel bij de gemeente Nijmegen als bij maatschappelijke organisaties. Zo wordt eerst een bodemmonster genomen om er zeker van te zijn dat de gewassen niet in verontreinigde grond worden gepoot. Daarna

gaat de blik naar het grote dak dat als opvang van regenwater kan dienen. De afvoer blijkt technisch vrij eenvoudig: in een hoek staan twee vierkante kunststofcontainers in een frame van stalen buizen, elk geschikt voor duizend liter. Hier tappen de vrijwilligers het water af om de moestuin handmatig te begieten.

Paul Menting, diaken van de Lourdeskerk, leidt rond. In de forse tuin staan voornamelijk eenjarige gewassen; een deel ernaast is geschikt gemaakt voor permacultuur met veelal meerjarige planten volgens ecologische principes. Daar hoort ook water bij, maar tijdens perioden van langdurige droogte zijn de twee containers niet toereikend, dan moet de kraan bijspringen. Daarom wordt nu nagedacht de opvang vanaf het dak met nog meer containers uit te breiden. Een andere stap is het plaatsen van een pompje om het water automatisch en afgewogen naar de gewassen te leiden. Dat laatste ligt echter nog niet vast, want de aanleg vergt een behoorlijke investering. In ieder geval hoopt de kerk weer wijkgenoten te kunnen uitnodigen nu de coronamaatregelen daarvoor steeds meer de ruimte bieden. Voorheen schoven regelmatig mensen aan, bij één gelegenheid zelfs meer dan twintig. Naar die tijd wil men graag weer terug.

Verantwoord omgaan met water behelst meer dan behendig irrigeren met neerslag. Tussen het kerkplein en de parkeerplaatsen voor de lage flat op het verpachte deel van de eigen grond heeft de kerk een wadi laten aanleggen. De regen die op de stenen valt, vloeit nu via ondergrondse pijpen rechtstreeks naar de lagergelegen driehoekige wadi. Dit past in het beleid van de gemeente Nijmegen: neerslag die via het riool in de Waal belandt, kan beter worden gebruikt om het

- *Om iets te doen aan de groeiende eenzaamheid willen de parochianen graag salades en warme maaltijden bereiden en deze in hun kerk aan de buurtbewoners aanbieden.*

grondwater op peil te houden. Zo wil men voorkomen dat het niveau verder zakt. Bovendien blijft het grondwater van een goede kwaliteit. In 2018 was Nijmegen de Duurzame Hoofdstad van Europa, die deze titel in de wacht sleepte vanwege de manier waarop inwoners bij duurzaamheidsplannen werden betrokken. Sindsdien zetten diverse maatschappelijke organisaties zich in om op meer plekken regen in de bodem te krijgen. Een kerk met een relatief groot grondoppervlak levert dan ook een robuuste bijdrage aan de beoogde klimaataanpassing.

De bodemdaling vertragen

Grondwater speelt bij de Protestantse Kerk in Gouda eveneens een sleutelrol. De kerk beschikt over zes gebouwen waaronder de historische Sint-Janskerk in de binnenstad, beroemd vanwege de fraaie glas-in-loodramen uit de zestiende eeuw – met 123 meter is die tevens de langste kerk van Nederland.

Gouda ontstond in de elfde of twaalfde eeuw, op een kleihoogte aan de monding van de Gouwe op de Hollandse IJssel. Rondom lagen plakken veen van zo'n acht meter dik, met hier en daar uitschieters tot zeventien meter. Door afwatering en bebouwing is dit veen in de loop

Zaanstreek >

der eeuwen maar liefst vier meter ingeklonken, waardoor het hele gebied inmiddels onder de zeespiegel is komen te liggen. Om droge voeten te houden – en ook om landbouw mogelijk te maken – wordt het grondwaterpeil kunstmatig laag gehouden. De inklinking gaat dus nog altijd door. Naast deze menselijke oorzaak zakt de bodem ook als gevolg van geologische processen: West-Nederland maakt deel uit van het zogeheten Noordzeebekken dat jaarlijks met enkele millimeters daalt.

Arie-Jan Broere is behalve als kerkrentmeester van de Protestantse Kerk Gouda ook vanuit zijn bedrijf beroepsmatig bezig met duurzaam waterbeheer. Mede dankzij zijn kennis en ervaring loopt de kerk voorop in het bijstellen van de gebouwen. Behalve de Sint-Jan staan deze op de relatief slappe veengronden en zullen net als de omliggende woonwijken steeds verder dalen. Het is dus zaak het grondwaterpeil op een aanvaardbaar niveau te houden zodat het proces van inklinking op z'n minst wordt vertraagd. De protestantse kerk – al actief met veel andere groene activiteiten – begint met het gebouw van wijkgemeente De Oostpoort: van het omliggend terrein wordt de bestrating voor een deel weggehaald en vervangen door een doorlaatbare steensoort. Eronder komt poreus materiaal dat het regenwater opvangt en daarna verder laat wegvloeien. De rest van de bestrating volgt de komende jaren, net als de terreinen van de andere kerkgebouwen. Een grootschalige aanpak in één keer lukt niet; ook het financieel beheer moet op verantwoorde wijze gebeuren.

Het direct doorsluizen van neerslag naar het grondwater is vooral in de zomermaanden van belang. Arie-Jan geeft aan dat grondwater bij

- *Het geloof praktisch handen en voeten geven zet een kerk weer midden in de lokale samenleving.*

warm en droog weer de neiging heeft dieper weg te zakken dan in de sloten of beken. In de wintermaanden trekt grondwater juist omhoog als er wat meer neerslag valt, alsof de bodem dan extra zijn best doet de regen op te zuigen. Het waterniveau tussen beide seizoenen kan tot tachtig centimeter oplopen. Vooral nu de zomers droger en warmer worden, kan bij wijze van spreken elke druppel helpen de grondwaterspiegel in die periode zo vlak mogelijk te houden. Het belang werd vooral duidelijk in de zomer van 2018, toen het neerslagtekort drie keer groter was dan in een normale zomer. Gouda haalde het landelijk nieuws met verzakte gevels, ongelijke drempels en scheuren in muren. Een nieuwe bodemdalingskaart liet zien dat de stad uiterst kwetsbaar is, net als veel andere delen van het veenweidegebied.

De situatie wordt nog complexer doordat veel middeleeuwse woningen nooit op palen zijn gebouwd. Ze werden gewoon opgetrokken op een constructie van liggende balken, dat was goedkoop en praktisch. Vanaf de negentiende eeuw gebeurde dat wel, met lange palen van hout; pas in onze tijd is beton toegepast. Dat plaatst Gouda voor een dilemma. Bij daling van grondwater komt het hout droog te staan, met als gevolg paalrot. Maar grondwater dat te hoog blijft zal de oudere huizen die met het maaiveld mee wegzinken op den duur binnendringen, en ook de tuinen overspoelen. Naar verwachting wordt dat over tien à twintig jaar acuut. Het

ophogen van alle 1600 niet-gefundeerde woningen in Gouda is echter te kostbaar. Dus wordt gekeken naar het zorgvuldig afstemmen van alle watersystemen, van oppervlakte- en grond- tot afvalwater via de riolering. Duurzaam peilbeheer komt daarmee met stip op één van de belangrijkste huidige maatschappelijke opgaven.

De Protestantse Kerk Gouda wil graag haar steentje bijdragen aan de oplossing. De kerk doet dat vanuit het groeiend besef dat verantwoord watermanagement onlosmakelijk verbonden is met goed rentmeesterschap. Arie-Jan brengt daarbij ook andere ideeën in, zoals uitgekiende beplanting van tuinen rond kerkgebouwen en kosterswoningen om de stedelijke omgeving tijdens hete zomers te koelen. Ook bepleit hij het gebruik van drip-irrigatiesystemen om deze tuinen voortdurend vochtig te houden. Dankzij zijn reizen en internationale contacten ziet hij hoe steeds meer steden kampen met hittestress omdat steen en asfalt warmte vasthouden; bovendien produceert een stad zelf ook veel hitte. Met het oog op de leefbaarheid is het van belang dat steden sterk vergroenen en tevens de ruimte anders gaan inrichten. De kennis die hij opdoet en voor zijn bedrijf ontwikkelt, draagt hij graag zijn kerk binnen. Het geloof praktisch handen en voeten geven zet een kerk weer midden in de lokale samenleving.

Conclusie

Duurzaam waterbeheer komt niet vanzelf. Voorbeelden uit het verleden laten zien dat alleen door gezamenlijke inspanning systemen kunnen worden ontwikkeld die robuust genoeg zijn om lang mee te gaan. Ze ontstaan in praktijken, waar kennis en ervaringen liggen

opgeslagen en worden doorgegeven. Daar valt nog altijd veel van op te steken.

Willen we als maatschappij de klimaatverandering het hoofd bieden, dan ligt het voor de hand sterk in te zetten op samenwerking op lokaal of regionaal niveau. Ook kerken zijn dan aan zet. Met hun gebouwen zijn ze vaak prominent aanwezig in buurt, wijk, dorp en stad. Vanuit het oogpunt dat alle beetjes helpen – sedumdaken, regencontainers, wadi's of doorlaatbare steensoorten – is juist volume en oppervlakte waarmee deze kerken een stevig aandeel kunnen leveren. De belangstelling hiervoor is relatief groot, zo laat het recente onderzoek onder katholieke parochies en protestantse gemeenten zien. Wat op dit punt gebeurt in de samenleving zien we in kerkgemeenschappen resoneren.

In het onderzoek onder katholieke parochies en protestantse gemeenten komt naar voren dat men graag wil optrekken met initiatieven in hun omgeving, van direct omwonenden en buurtvereniging tot dorpsraad en waterschap. Dat sluit aan bij de stelling dat groene activiteiten de kerk beter in contact brengen met de wijk: circa 45 procent van beide kerkelijke stromingen is het daarmee (volledig) eens. Aan gezien in beide richtingen ook de mening blijkt dat 'groen' meer elan geeft en de zichtbaarheid vergroot, is hier nog een wereld te winnen. Vooral op het gebied van waterbeheer.

Literatuur

- Bartholomow, C.G. (2011). *Where Mortals Dwell. A Christian View of Place for Today*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Bos, R. ten. (2014). *Water. Een geofilosofische geschiedenis*. Amsterdam: Boom.
- Buisman, J. (1996). *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*. Deel 2, 1300-1450. Franeker: Van Wijnen.
- Deane-Drummond, C. (2008). *Eco-Theology*. London: Darton, Longman and Todd.

- Deddens, A. (2017). Waarden van water op basis van de WdW. Interview met Roel Valkman. *Sopie* nr. 2.
- Geldof, G.D. (2019). *Complexiteit en de waarde van praktijkkennis*. Leeuwarden: Elikser.
- Geldof, G.D. (2021). *Bakens. Het begeleiden van complexe processen in de leefomgeving*. https://geldofcs.nl/wp-content/uploads/2019/10/BAKENS_v2.pdf
- Harvey, F. (2021). Third of global food production at risk from climate crisis. *The Guardian*, 21 mei.
- Havermans, O. (2021). We springen te nonchalant met ons water om: 'Tijd voor een watertransitie', *Trouw*, 25 februari.
- Hense, E., Bernts, T., Kregting, J. (2019). *Groene activiteiten. Een impuls voor parochies en samenleving*. Nijmegen: Radboud Universiteit. www.ru.nl/groeneparochies
- Jensen, L. (2019). *Wij tegen het water*. Radboud Reflect, 19 maart. <https://www.ru.nl/radboudreflects/terugblik/terugblik-2019/terugblik-2019-03-19-wij-water-lezingen-watermanager-leon/>
- Kalveen, C.A. van. (1965). Het polderdistrict Veluwe in de Middeleeuwen. *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, deel 79.
- Kamperman, R. (2018). *Omringd door groene weiden. Een interdisciplinair onderzoek naar de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de cope-ontginning Nijbroek (1382-1832)*. Groningen: RUG.
- Lems, P., Valkman, R. (2003). *Waarden van water. Handreiking voor de praktijk*. Leeuwarden: NIDO.
- Lems, P., Valkman, R. (2003). *Waarden van water. Theoretisch kader*. Deventer: Tauw.
- Minten, D. (2020). Water geeft Europa steeds meer stress. *De Standaard*, 23 mei.
- Montfoort, T. van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Paus Franciscus (2015). *Laudato Si'. Encycliek over de zorg voor het gemeenschappelijk huis*. Nederlandse vertaling. Utrecht: SRKK.
- Schama, S. (1998). *Landschap en herinnering*. Amsterdam: Contact.
- Steward, B.M. (2011). *A Watered Garden: Christian Worship and Earth's Ecology*. Minneapolis: Augsburg Fortress.
- Tweel, M. van der (2019). Natuurlijk waterbeheer is hard nodig tegen de droogte. *Trouw*, 4 september.
- Zenner, C. (2018). *Just Water: Theology, Ethics, and Global Water Crisis*. New York: Orbis Books.
- Ziel, T. van der. (2021). *Groene activiteiten. Een impuls voor gemeenten en samenleving*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede. <https://www.che.nl/publicaties/groene-activiteiten-een-impuls-voor-kerken-en-samenleving>

Tjirk (dr. T.) van der Ziel is onderzoeker aan de Christelijke Hogeschool Ede.
E tvdzziel@che.nl

TIPS BIJ HET THEMA

Documentaire

Een teveel aan water komt tot uiting in intense regenval en de stijging van de zeespiegel. Dit laatste is indrukwekkend weergegeven door de Nederlandse fotograaf Kadir van Lohuizen in de documentaireserie en fototentoonstelling 'Na ons de zondvloed'. De vierdelige documentaireserie is te bekijken via NPO Start.

Essay

Desmond Tutu, *Eco-Ubuntu*. Over de aarde wereldwijd delen met elkaar: 'I am because you are. We are because the planet is.' Te lezen op http://www.enviroopaedia.com/topic/default.php?topic_id=336

Het belang van water in de islam

Een van de belangrijkste vraagstukken van deze eeuw is water. Uit het wereldwaterrapport van de Verenigde Naties blijkt dat alle staten in de wereld de komende jaren zeer serieuze maatregelen moeten nemen met betrekking tot het waterverbruik. Zuurstof en water zijn de belangrijkste dingen voor het voortbestaan van het leven in deze wereld. Met de klimaatverandering zien we dat 1,2 miljard mensen problemen hebben om aan schoon water te komen; zij moeten migreren uit de gebieden waar ze wonen. Dat de drinkwatervoorraden met 20 procent zijn afgenomen, vooral in Afrika en Azië, geeft aan hoe ernstig het probleem de komende jaren zal zijn en dat soortgelijke problemen op elk moment in de rest van de wereld kunnen ontstaan.

Niet-gouvernementele organisaties zijn een reeks onderzoeken hiernaar gestart en hebben mensen aangespoord om zuiniger te zijn en geld te besparen bij het gebruik van water. Een aantal kerken en moskeeën in Nederland zijn hier mee bezig onder de benaming 'Groene Moskeeën' en 'Groene Kerken' en willen werken aan bewustwording onder de bezoekers van kerken en moskeeën omtrent het gebruik en besparing van water, gericht op onder andere duurzaamheid.

Voor moslims zijn de waarschuwingen, feiten en voorbeelden van de Koran en van de profeet Mohammed over water buitengewoon belangrijk. Water is ook in de andere Abrahamitische religies, naast de islam, belangrijk. Om het eenvoudigste voorbeeld voor moslims te geven: 'Allah schiep de mens (en andere levende wezens) uit een druppel water.' Ook de woorden van de profeet Mohammed: 'verspil geen water, zelfs als je bij de stromende rivier bent' zijn al voldoende om te laten zien hoe er vanuit de islamitische voorschriften gekeken wordt naar het gebruik van water.

Aan de andere kant constateren islamitische koepelorganen, zoals de Islamitische Stichting Nederland (ISN, Diyanet), dat er nog veel ruimte is voor verbetering betreft de omgang met water in het dagelijkse leven. Zo zijn er ook steeds vaker discussies op politiek en lokaal niveau over thema's zoals duurzaamheid, broeikaseffecten en groene energie. Het is duidelijk dat water een belangrijke rol speelt bij deze thema's en dat het dus belangrijk is om voor bewustwording te zorgen.

In dit artikel wordt ingegaan op het belang van water in de islamitische voorschriften. Door verscheidene overleveringen en voorbeelden te analyseren en interpreteren, zal duidelijk worden hoeveel belang er in de islam wordt gehecht aan het water. Verder wordt aan de hand van andere belangrijke personen en profeten binnen de Abrahamitische religies en hun ervaringen met water (gerelateerde) thema's, getoond dat er binnen deze religies veel overeenkomsten zijn in de kijk op water. De mens zal altijd centraal (moeten) staan binnen (goddelijk) openbaar-

de) religies en overleven is een belangrijk doel. Daarom is het belangrijk om ons bewust te zijn van de fundamenteën om te overleven en behulpzaamheid, dankbaarheid (aan de Schepper) en tevredenheid te stimuleren.

Zo eerlijk mogelijk delen

De omgang en het verdelen van water is zeer belangrijk in de islam. Daarmee kan het gezien worden als een zegen van Allah die leven geeft en in stand houdt, de mensheid en de aarde zuivert. Het is gebaseerd op de woorden van Allah in vers 65 van hoofdstuk Al-Nahl (De Bijen):

‘En Allah heeft water uit de hemel gestuurd, en Hij doet de aarde daarmee herleven na haar dood. Waarlijk, in dit is een teken voor mensen die luis-teren.’ Daarnaast vermeldt Allah dat alle wezens uit water zijn gemaakt.

Omdat water een zeer belangrijke hulpbron is voor ieder volk, arm of rijk, heeft de islam verklaard dat iedereen recht heeft op een eerlijk deel van het waterverbruik. Deze bewering wordt benadrukt door de *hadith* (uitspraak van profeet Mohammed) dat profeet Mohammed (vzmh) het volgende zei:

‘Moslims hebben een gemeenschappelijk aandeel in drie dingen: gras (weide), water en vuur (brandstof).’ Bovendien verbiedt de Profeet het overtollige water te hamsteren en is de mens verplicht anderen toe te staan het te gebruiken. De profeet verklaarde: ‘Tot de drie mensen die Allah op de *Dag der Opstanding* zal negeren behoort een man die overtollig water bezat en het onthield aan de reizigers.’

Deze overleveringen kunnen worden gezien als fundamentele richtlijnen omtrent het belang van water voor mensen, dier en natuur. Ook valt af te leiden dat behulpzaamheid vooral begint met het zo eerlijk mogelijk delen van water. Dit laatste kan worden belemmerd op het moment dat er dammen gebouwd waardoor sommige gebieden zonder (stromend) water komen te zitten. Al met al zijn er verschillende uitspraken die als stimulans en waarschuwing dienen bij dit thema.

Zuiver water

In de islam is water van essentieel belang voor de moslims om zich te zuiveren, zoals het verrichten van de wassing (*wudhu*) voor het gebed en het verrichten van de grote wassing (*ghusl*), na het hebben van geslachtsgemeenschap bijvoorbeeld. Een van de voorwaarden voor deze handelingen is het gebruik van zuiver water om er bijvoorbeeld voor te zorgen dat de wassing geldig is. Dus, de afwezigheid van zuiver water zal het moeilijk maken voor moslims om hun dagelijks leven te leiden en om Allah te aanbid- den.

In de jurisprudentie van reiniging of islamische hygiëne kent de islam drie soorten water, namelijk zuiver water dat andere dingen kan zuiveren (*tahir*), zuiver water dat echter andere dingen niet kan zuiveren (*tahir*), en water dat vuil bevat zodat het niet zuiver is en andere dingen niet kan zuiveren (*mutanajjis*). Water is hiermee, volgens de islam, niet alleen een middel om te overleven, maar ook van groot belang bij het zo correct mogelijk praktiseren van aanbidding, zoals het gebed. Er zijn honderden boeken te vinden van geleerden die uitweiden over de

soorten en functies van water vanuit een islamitisch perspectief.

‘Groene Moskeeën’

Groene Moskeeën is een project van Islamitische Stichting Nederland (ISN) om moskeeën te stimuleren duurzamer en groener te worden. De actie richt zich op alle moskee- en geloofsgemeenschappen die actief aan de slag willen gaan met duurzaamheid, sociale rechtvaardigheid en het groener worden van de eigen gemeenschap in Nederland. Hiervoor is uiteraard het watergebruik bij de moskeeën ook van groot belang. Er zijn diverse eisen waar een moskee aan moet voldoen, om een officiële ‘groene moskee’ te worden.

Moskeeën zien om naar mensen die lijden onder de gevolgen van armoede en onrecht. Naast het bidden en geven van geld voor levensbeschouwelijke projecten, is er een groeiende vraag naar meer doen dan dat. Groene Moskeeën wil stimuleren dat moskeeën duurzamer en groener worden en – van beginner tot duurzame expert – elkaar kunnen vinden en aansporen. De actie richt zich op alle moskee- en geloofsgemeenschappen die actief aan de slag willen gaan met duurzaamheid, sociale rechtvaardigheid en het ‘vergroenen’ van de eigen gemeenschap.

In de Koran wordt het woord groen vrijwel altijd gebruikt in relatie tot de landbouwgewassen waarvan mensen eten en leven. Het ontbreken van groen betekent in de islamitische context veelal het ontbreken van hoop, eerlijke verhoudingen en vrede. In een wereld die in toenemende mate te maken krijgt met klimaatverandering, uitbuiting en onrecht, geven Groene Moskeeën een tegengeluid.

Groene Moskeeën is geen nieuw keurmerk,

maar een beweging van moskeeën die een andere weg inslaan en samen vormgeven aan een duurzaam, eerlijk en rechtvaardig gemeente-zijn. Iedere moskee die ervoor kiest om actief deel te nemen aan dit project en aan de eisen voldoet, verdient automatisch de titel ‘Groene Moskee’. Projectgroep ISN Diyanet Groene Moskeeën komt dan ook niet controleren hoe het staat met de voortgang van de voorgenomen stappen. Wel worden de Groene Moskeeën op de hoogte gehouden van landelijke en regionale activiteiten of bijeenkomsten.

Als een moskee in de categorie ‘Groene Moskee’ valt, betekent dit dat er dan zuiniger met water wordt omgegaan, door bijvoorbeeld elektrische kranen in te bouwen die met een sensor werken en niet continu aanstaan tijdens het verrichten van de wassing. Verder kan er gedacht worden aan het scheiden van afval, groene energie gebruiken (zonnepanelen), zo min mogelijk gebruik van plastic (bekers, borden, enz.) en het inbouwen van sensoren voor licht, water en ventilatie, zodat ze automatisch uitgaan als er geen bezoekers zijn. Dit zijn allemaal doelen om zo groen mogelijk te worden en als voorbeeld te dienen voor de bezoekers, door ook de voorschriften van de islam na te leven omtrent duurzaamheid en het gebruik van water.

Enkele profeten en hun ‘waterervaringen’

De overleveringen van de Schepper werden aan de mensen verkondigd door de profeten. Zo zijn er vijftientwintig namen benoemd in de Koran, van wie duidelijk is dat zij profeten waren en die ook worden herkend binnen het jodendom en christendom. Adam, Abraham, Mozes en Jezus

zijn voorbeeldpersonages, hoewel er binnen de drie religies jodendom, christendom, islam verschillen zijn over hun rollen; of ze een profeet waren, goddelijke eigenschappen hadden of gewoon belangrijke personen waren bijvoorbeeld. In ieder geval worden al deze personen gezien als profeten, die als rolmodel hebben gediend voor de mensheid en hebben verkondigd over het bestaan van een Schepper, de essentie van het leven, de voorschriften van hun geloof/overtuiging en het geloven in een wederopstanding (hiernamaals).

Hieronder noem ik een aantal voorbeelden van specifieke profeten die leerzame ervaringen hebben opgedaan met water.

Profeet Adam (vrede zij met hem)

Adam was de allereerste mens en hij werd uit water en stof gemaakt. Allah nam een handvol van het stof der aarde en mengde er de kleuren wit, zwart, geel en rood in. Dat is de reden waarom de mensen in verschillende kleuren geboren worden. Toen Allah het stof met water vermengde, veranderde het in pottenbakkersklei. Het was gefermenteerd en had een geur. Uit die klei schiep Allah Adam. Hij boetseerde zijn vorm met zijn eigen handen en blies zijn geest in hem. Adams lichaam trilde toen er leven in werd geblazen.

‘Voorwaar, Zijn gebod, wanneer Hij een ding wil, is slechts dat Hij er tegen zegt: “Wees” en het is!’
(Koran, Surah Yasin, 36:82)

Allah de Almachtige verklaarde: ‘Voorwaar, de gelijkenis van Jezus is in Allah’s ogen de gelijkenis van Adam, Hij schiep hem uit het stof, daarna zei Hij tot hem. “Wees!” – en hij was.’
(Koran, Surah Al-‘Imran, 3:59)

Uit deze overleveringen en gebeurtenissen valt af te leiden dat Adam, de vader van de mensheid, uit water en stof/aarde is geschapen, die dus een fundamentele functie hebben in het bestaan van de mens. Dat is dan ook waarom de islam beschouwt dat de mens voor een groot deel uit water bestaat.

Profeet Ayoub (vrede zij met hem)

Ayoub of Job is een belangrijke profeet en persoon geweest voor de aanhangers van de Abrahamitische religies. Hij werd na een leven met veel bezit, kinderen en een goede gezondheid beproefd met het verlies van al zijn eigendommen, zijn kinderen (die overleden) en uiteindelijk het verlies van zijn gezondheid. Zijn genezing vond uiteindelijk plaats door water.

‘De Almachtige Allah instrueerde ook: ‘Gedenk Onze dienaar Ayoub, toen hij zijn Heer aanriep zeggende: Voorwaar! Satan heeft mij getroffen met benauwdheid (door mijn gezondheid te verliezen) en kwelling (door mijn bezittingen te verliezen)!’

Allah zei tegen hem:

‘Sla met uw voet op de grond: Dit is een bron van water om je in te wassen en verkoelend en een verkwikkende drank. En Wij gaven hem zijn familie terug en met hen het gelijke daarvan als een Barmhartigheid van Ons en een vermaning voor hen die begrijpen.’
(Koran, Surah Saad, 38:41-43)

De grootste lessen die gelovigen uit het leven van de profeet Ayoub halen is dat hij ondanks het verlies van alles wat hem dierbaar was, geduldig bleef tot het eind en niet ging klagen bij de Schepper. Pas op het moment dat hij bijna niet meer in staat was om de Schepper te aanbidden

(vanwege zijn slechte gezondheid) trok hij aan de bel en verrichte een smeekbede. Zijn genezing vond plaats door (speciaal) water.

Profeet Nuh (vrede zij met hem)

De Schepper verhaalde over Nuh/Noach in de Koran:

‘Zo was het totdat Ons gebod kwam en de oven (water) als fonteinen uit de aarde spoot. Wij zeiden: “Scheept u daarin in, van elke soort twee (mannen en vrouwen), en uw familie, behalve hij tegen wie het Woord reeds is uitgegaan en de gelovigen.” En niemand geloofde hem, behalve weinigen.’
(Koran, Surah Hud, 11:40)

Water steeg op uit de scheuren in de aarde; regen stroomde uit de hemel in hoeveelheden die nog nooit eerder op aarde waren gezien. Het water bleef uit de hemel stromen en steeg uit de scheuren; uur na uur steeg het peil. De zeeën en de golven overspoelden het land. Het inwendige van de aarde bewoog zich op een vreemde wijze en de oceaanbodems verhieven zich plotseling, waardoor het droge land overstromd werd. De aarde werd voor de eerste keer onder water gezet.

(Lees meer in de verzen Surah Hud, 11:41-48)

De gebeurtenissen en overleveringen van Noach zijn in verschillende tradities en religies bekend. Hij bouwde een ark in opdracht van de Schepper, omdat de mensen in die tijd beproefd zouden worden met overvloed en overstromingen. Alleen aanhangers van Noach, die het geloof in een schepper verkondigde, gingen met hem mee; de andere mensen geloofden zijn waarschuwingen over de nabije gevaren (vloed) niet.

Ondanks dat water een fundamentele voorwaarde is voor de mens om in leven te blijven, kan het dus ook zorgen dat men kan komen te overlijden (verdrinken). De gebeurtenissen in

de tijd van Noach dienen daarom als belangrijke richtlijnen voor de gelovigen om dankbaar te zijn voor de gunsten van de Schepper en om te voorkomen dat mensen denken dat ze superieur zijn en zichzelf altijd kunnen redden. Zelfs iets onschuldigs zoals water lijkt, kan fataal zijn voor mensen als ze niet beschermd zijn.

Water in de Koran

De Koran zegt verder:

‘En Hij zendt hagel uit de bergen (wolken) in de hemel neer en Hij treft er mee wie Hij wil en wendt het af van wie Hij wil. De felle bliksem-schichten ervan verblinden bijna het gezicht.’
(Koran, An-Nur, 24:43)

Wetenschappers hebben wolken bestudeerd en gemerkt dat zij het weer kunnen voorspellen door naar hen te kijken. De vorm van wolken hangt af van de wind. Eén soort regenwolk is de cumulonimbuswolk die met onweer wordt geassocieerd. Cumulonimbuswolken doorlopen de volgende stappen om regenwolken te produceren: ze worden voortgeduwd door de wind; dan voegen ze zich samen en vormen een grotere wolk. Wanneer de kleine wolken zich samenvoegen, nemen de opwaartse windvlagen binnen de grotere wolk toe. De opwaartse stromingen in het midden van de wolk zijn sterker dan die aan de randen.

Door deze opwaartse luchtstromingen groeit het wolkenlichaam verticaal, zodat de wolk opgestapeld wordt. Deze verticale groei zorgt ervoor dat de wolkenmassa zich uitstrekt naar koelere gebieden van de atmosfeer, waar water- en hageldruppels zich vormen en steeds groter worden. Wanneer deze water- en hageldruppels

te zwaar worden voor de opwaartse stromingen om ze te dragen, beginnen ze uit de wolken te vallen als regen, hagel, enzovoort. Meteorologen hebben ontdekt dat deze cumulonimbuswolken, die hagel spuiten, een hoogte kunnen bereiken van zeven tot negen kilometer hoog, 'als bergen', zoals de Koran zegt.

De Koran beschrijft dus werkelijk de cycli van het water in de lucht en ook de aard van het water in de oceanen. Deze voorbeelden zijn slechts enkele in de Koran. Meestal spreekt de Koran over hoe de regen op de aarde valt en haar doet herleven; er wordt verteld dat er veel wijsheid is door te kijken naar alle vormen die het water aanneemt, en wie wijs genoeg is om daarover na te denken, ontvangt een grote zegening.

Een grote zegening aan Musa (Mozes) (vrede zij met hem):

'En gedenk Mozes die bad om water voor zijn volk; Wij zeiden: "Sla de rots met uw staf." Daaruit ontsprongen twaalf bronnen. Elke groep kende zijn eigen waterbron. Eet en drinkt daarom van hetgeen Allah heeft voortgebracht en doet geen kwaad noch onheil op aarde.

(Koran, Surah Al-Baqarah, 2:60)

Water wordt in de islam vaak in verband gebracht met wonderen, fysieke wonderen of het wonder van het geloof. Profeet Mohammed zei:

'Het voorbeeld van leiding en kennis waarmee Allah mij heeft gezonden is als overvloedige regen die op de aarde valt, waarvan een deel vruchtbare grond is die het regenwater absorbeert en in overvloed planten en gras voortbrengt. Een ander deel ervan was hard en hield het regenwater vast en Allah bevoordeelde de mensen er mede en zij gebruikten het om ervan te drinken en hun dieren ervan te laten drinken en om het land te bevoeien voor bebouwing.

En een gedeelte ervan was onvruchtbaar, het kon geen water vasthouden, noch kon het planten voortbrengen, dan gaf dat land geen voordeel. Het eerste voorbeeld is dat van degene die Allah's godsdienst begrijpt en er profijt van heeft (van de kennis) die Allah door mij (de Profeet) heeft geopenbaard en die leert en dan anderen onderwijst. Het laatste voorbeeld is dat van degene die zich er niets van aantrekt en de leiding van Allah die door mij is geopenbaard niet tot zich neemt (hij is als dat dorre land).'

Water heeft werkelijk iets van een wonder omdat het de kern van het leven is. Bedenk eens uit hoeveel liter water ons lichaam bestaat. Ongeveer 65 procent van ons lichaam bestaat uit water en we drinken en gebruiken voortdurend water om ons lichaam van binnenuit te reinigen. We drinken gemiddeld tweeënhalve liter water per dag. Ons lichaam bestaat voor twee derde uit water: ons bloed bestaat voor 92 procent uit water, onze hersenen voor 75 procent, onze botten voor 20 procent.

'Wij hebben alle levende wezens uit water gemaakt. Zullen zij dan niet geloven?'

(Koran, Surah Al-Anbiya', 21:30)

'En Allah heeft alle dieren uit water geschapen; er zijn er onder, die op hun buik kruipen; er zijn er onder, die op twee poten lopen; en er zijn er onder, die op vier poten lopen. Allah schept wat Hij wil, voorwaar, Allah heeft macht over alle dingen.'

(Koran, Surah An-Nur, 24:45)

'Hij is het, Die de mens uit een waterdruppel (sperma) heeft geschapen, daarna heeft Hij bloedverwantschap en huwelijken gevestigd, want uw Heer heeft macht over alle dingen.'

(Koran, Surah Al-Furqan, 25:54)

Water is zo essentieel om het leven in stand te houden, dat men een sterk geloof nodig heeft om de drang om te drinken te weerstaan wanneer

iemand erge dorst heeft. Allah (Verheven en Verheven is Hij) heeft verschillende van Zijn legers op de proef gesteld, zoals die van Mohammed (vrede zij met hem) en die van de strijd van Taloet.

In de islam kan iemand die water weigert aan een dorstig persoon of een dier in het Hierna-maals de bewoner van de Hel worden. Daarentegen kan aan iemand die water geeft alleen al op grond daarvan het Paradijs worden toegekend, zelfs als de persoon daarvoor vele zonden heeft begaan. Dus, het weigeren van water aan een levend wezen, wordt in de islam beschouwd als werkelijk wreed en onwaardig voor een gelovige; het is een van de grootste zonden.

De Profeet zei:

‘Een man zag een hond modder eten van (de hevigheid van) de dorst. Dus nam die man een schoen (en vulde die) met water en bleef het water voor de hond uitgieten totdat deze zijn dorst leste. Allah keurde zijn daad goed en deed hem het paradijs binnengaan.’

Al met al zijn er verscheidene overleveringen over het belang van water en situaties waarbij de Schepper water als voorbeeld gebruikt om zaken te verduidelijken. De verzen die hiervoor zijn aangehaald, dienen als leidraad en kunnen op diverse manieren worden geïnterpreteerd. Islamitische geleerden hebben het als volgt uitgelegd: water is een cruciale gunst van de Schepper aan mensen om in leven te kunnen blijven en aanbiddingen te verrichten. Ondanks dat het talloze voordelen heeft kan het ook levensbedreigend zijn (overstroming), waardoor men zelfs kan komen te overlijden. Zo kan dit gezien worden als het hebben van een kind, wat ook een ultieme gunst is, maar dat ook slecht kan aflopen als een kind niet goed opgroeit en

zijn ouders slecht behandelt. Daarom is het belangrijk om altijd de regels na te streven en de gunsten van de Schepper goed te benutten, maar ook altijd moet beseffen dat je op een dag alles kan verliezen. Door te beseffen dat de wereld een plek van beproeving is, volgens de islam, zou men ook voorbereid moeten zijn op tegenslagen. Zo is ‘Groene Moskeeën’ dus een project waarbij er inspanning wordt geleverd om de gunsten van de schepper – water, energie, planten, dieren – zuinig te gebruiken en er goed mee om te gaan.

Conclusie

Water heeft een zeer belangrijke rol voor het hele universum. Water wordt in de islam gezien als de basis van de schepping. Water is een belangrijk middel om als mens in leven te blijven, maar ook om de Schepper te aanbidden (wassing), te gehoorzamen (behulpzaam zijn) en een bijdrage te leveren aan de schepping, bijvoorbeeld door water eerlijk te verdelen. Ook hebben onder meer talloze profeten leerzame gebeurtenissen meegemaakt met water.

Het is van groot belang om bewustwording te creëren over het gebruik van water vanuit religieus oogpunt. Er zijn ook tientallen overleveringen in de Koran (verzen) en uitspraken van de profeet (hadith) met betrekking tot dit onderwerp.

Ook in Nederland doen kerken en moskeeën hun best om zo duurzaam mogelijk te worden en verspilling te voorkomen. Dit door middel van de projecten ‘Groene Moskeeën’ en ‘Groene Kerken’. Een belangrijke stap, waarbij nog veel ruimte nodig is voor progressie om het belang van water te blijven benadrukken en te doen wat de islamitische voorschriften stimuleren.

Literatuur

- Ana, S. (2013). Water in the Islam. *Islam & Ecology*.
www.alukah.net.
- Aral, N. (2000). Su, Medeniyet ve Teknoloji. Istanbul, 13-15.
Buhârî, Şîrb 9, Vudû 33, Mezâlim 23, Edeb 27; Müslim,
Selâm 153.
- Cevdet, M. (2015). Kisas-i Enbiyâ – Peygamber Kissalari.
Ankara, Beyan Yayinlari, 70-120.
- Hillenbrand, C. (2007). Gardens beneath which rivers flow.
The Significance of Water in Classical Islamic Culture,
Rivers of paradise: Water in Islamic art and culture, 27-58.
- Jah, C.A. (2020, October 22). Water in Islamic Culture.
Retrieved from <https://www.ecomena.org/water-islam/>
Startpakket Groene Moskee. <https://isndiyanet.nl/wp-content/uploads/2020/08/Startpakket-Groene-Moskee.pdf>
- Süyûtî, İnbâ'ü'l-ezkiyâ' bi-hayâti'l-enbiyâ' (nşr. Ebû
Sehl Necâh İvaz Sıyâm, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî,
Hayâtü'l-enbiyâ' fi kubûrihim içinde), Mansûre 1993,
45-57.

Osman (O.C.) Ziylan BA leidt het International Office van de Islamic University of Applied Sciences Rotterdam (IUASR) en is geestelijk verzorger bij de Justitiële Jeugdinrichting Lelystad.
E ocziylan@gmail.com

TIPS BIJ HET THEMA

Internationaal

De Anglicaanse Kerk heeft zich wereldwijd verenigd in het **Anglican Communion Environmental Network**:

<https://acen.anglicancommunion.org>

De Rooms-Katholieke Kerk heeft het vijfjarige jubileum van de pauselijke encycliek *Laudato Si'* ('U zij lof') over de 'zorg voor ons gemeenschappelijk huis' aangegrepen om een ***Laudato Si'*-zevenjarenplan** te lanceren met programma's voor verschillende doelgroepen: gezinnen, parochies, scholen, universiteiten, ziekenhuizen, bedrijven, boeren en religieuze ordes. Zie ook <https://www.laudatosi.org/laudato-si/action-platform>

Het groene Overland

De Bijbel opent met een tuin.
Wie tuiniert (sier of moes) ondergaat, met gebogen rug,
de verbinding met dit Oerverhaal.

De mens in de tuin.
Bestaansgrond van Adam en Eva.
Adama.

Als ik fiets in de buurt van *foodcourts* zie ik afval gedumpt in bermen.
Het doet mij pijn.
Het plastic vloekt met kleur en geur.
Verontwaardiging over verontreiniging.

‘Het landschap ging hem voor in gebed en in het prijzen van de Schepper’, schrijft Kick Bras over Thomas Merton.

Ook K.H. Miskotte ontwikkelde zijn theologie vanuit het mystiek beleefde landschap. Eenwording met een groter Geheim.

Het landschap van de Drentsche Aa, waarin ik met regelmaat mag vertoeven, brengt mij het besef binnen van een groter Geheim.

Er is een brug over de Aa.
Deze brug verbeeldt een transitie.

Kunnen en durven wij over deze brug naar een groenere toekomst?

Het landschap zelf nodigt ons daartoe uit.
Onze wortels vragen erom gehonoreerd te worden.

Kom: ga over die brug.
Een smal gaan over water.
Versta de roep van het groene Overland.

Brug over Drentsche Aa >

Ruimte geven aan de rivier

Van Waal Weelde naar Welang Weelde

In de literatuur over waterbeheer wordt algemeen erkend dat milieuvraagstukken, zoals verontreiniging en overstromingen van rivieren, niet alleen technisch of financieel van aard zijn, maar ook gedragsmatig en interpretatief. Of we milieuvraagstukken interpreteren als uitdagingen, veranderingen of crises, hangt af van onze cognitieve frames (Hajer 2002; Fliervoet 2011). Bovendien handelen mensen vaak niet op basis van waarneming van feiten, maar op basis van hun interpretatie daarvan.

In dit artikel vraag ik me af wat religiewetenschap kan bijdragen aan duurzaam en integraal waterbeheer. Ik zal eerst ingaan op het Waal Weelde-project dat de Radboud Universiteit heeft geïnitieerd. Vervolgens laat ik zien hoe de in dit project opgedane kennis wordt gedeeld met partners in Indonesië, in gezamenlijke (Nederlands-Indonesische) onderzoeksprojecten naar de relatie tussen vervuiling en reinheid als religieus ideaal; ecotheologie en plastic afval; God, mens en natuur. Daarna keer ik terug naar Nederland om te kijken naar wat de Indonesische ervaring leert over religie en waterbeheer in onze eigen samenleving. Concluderend beantwoord ik de vraag wat religiewetenschap kan bijdragen aan integraal en duurzaam waterbeheer.

Ruimte voor de rivier: co-creatie

Van 2002 tot 2008 leidde de Radboud Universiteit het door de Europese Unie gesponsorde *Plezier aan de Rivier*-programma (*Freude am Fluss*), waaraan twaalf partners in drie landen

(Frankrijk, Duitsland, Nederland) meededen. Een van de leidende ideeën was een gezamenlijke planningsaanpak. Rivierbeheer werd niet langer gezien als een taak voor alleen de overheid, maar als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle belanghebbenden.

Waal Weelde-project

Sinds 2005 wordt dit idee geïmplementeerd in het *Waal Weelde*-project, één van de projecten in het *Plezier aan de Rivier*-programma. Dit project was gericht op een transitie van traditioneel rivierbeheer naar duurzaam rivierbeheer. Het maakte gebruik van een co-creatie-experiment, waarbij kortetermijnactiviteiten werden gekoppeld aan langetermijn doelstellingen, lokale actoren en belanghebbenden werden betrokken, en win-winsituaties werden geïdentificeerd. De visie erachter is dat de overheid niet de leiding moet nemen, maar samenwerking moet begeleiden.

De spelregels die door alle partners werden geaccepteerd waren dat er een focus moest zijn op het riviersysteem; dat er een gedeeld eigenaarschap was en dat eigenaren een

< *Langs de IJssel*

gemeenschapsgevoel ontwikkelden, inclusief ondernemers, ambtenaren, activisten en wetenschappers, en dat ze het door *The Natural Step* uiteengezette *Framework for Strategic Sustainable Development* toepasten. Dit is een model voor geplande verandering dat gebaseerd is op de traditie van actieonderzoek, oftewel, de ABCD-benadering: *Awareness, Baseline analysis, Compelling vision and Down to action* (Robèrt 2002).

Het resultaat was het creëren van een rivierlandschap dat opgewassen is tegen overstromingen, het geven van ruimte voor huisvesting en recreatie en het oplossen van het dilemma tussen natuurbescherming en veiligheid. Het *Waal Weelde*-project betrof verschillende niveaus bij beleidsontwikkeling en -uitvoering, namelijk internationaal (de Internationale Commissie voor de Bescherming van de Rijn, een samenwerkingsverband van de vijf landen waar de Rijn doorheen stroomt en de Europese Unie), nationaal (de Nederlandse overheid), regionaal (de provincie Gelderland), lokaal (vijftien gemeenten) en combineerde top-down en bottom-up benaderingen.

De voorwaarden die werden geformuleerd voor een succesvol co-creatieproces waren

1. het ontwikkelen van een gemeenschappelijke taal met betrekking tot duurzaamheid;
2. het hanteren van flexibele tijdschema's voor projectbeheer;
3. het toewijzen van middelen die veel verder reikten dan tijdsbestek van één regeerperiode (in 2020 is besloten het actieprogramma *Rijn 2020* te verlengen tot *Rijn 2040*); en
4. het beoefenen van strategisch leiderschap.

Ecocentrisch: ruimte geven aan de rivier

Tot dusver getrokken lessen betreffen (1) de houding ten opzichte van de natuur en (2) het proces van co-creatie. Ten eerste is er behoefte aan een fundamentele verschuiving in milieu-ethiek. Traditioneel rivierbeheer correleert met een egocentrische beheersing van de natuur. Duurzaam rivierbeheer correleert met ecocentrisch omgaan met de natuur. In de praktijk betekent dit: niet vechten tegen het water door het bouwen van hogere dijken en wallen, maar werken met het water door ruimte te geven aan de rivier. Ten tweede is er behoefte aan een nieuwe stijl van projectmanagement. Experts van waterbeheer richten zich meer op het faciliteren van een gezamenlijk ontwerp en adaptatiemaatregelen (De Groot 2012, 7-9)

Een van de lessen die geleerd is, is dat voor een succesvol co-creatieproces een gedeelde visie op duurzaamheid nodig is. Als beleidsmakers belanghebbenden willen betrekken bij geïntegreerd rivierbeheer, moeten ze hun visie op de relatie tussen mens en natuur leren kennen (Smulders-Dane, Smits, Fielding, Chang, Kuipers 2016). Hiervoor is de *Humans and Nature*-schaal ontwikkeld, die vier filosofische modellen van de interactie tussen mens en natuur vertaalt in een instrument voor empirisch onderzoek. De vier modellen zijn: meester, rentmeester, partner en deelnemer (De Groot en Van den Born 2003).

Het *Freude am Fluss*-programma leverde een aantal proefschriften op, onder meer van Jan Fliervoet, *Framing Collaborative Governance* (2011), Peter Scholten, *Daring Leadership* (2011), Madeline Winnubst, *Turbulent Waters* (2011), en Mirjam de Groot, *Humans*

and nature (2010), dat voortbouwt op het proefschrift van Rivan van de Born (2007), die samen met Wouter de Groot de *Human and Nature*-schaal ontwierp.

Studie van de Citarum in West-Java

Omdat het onderzoeksteam de inzichten die het in Europa had opgedaan wilde delen met partners in Indonesië, startte zij in 2012 de *Alliance for Water, Health and Development*, een internationaal en multidisciplinair onderzoeksprogramma.

We kozen voor een integrale studie van een van de meest vervuilde rivieren in de wereld, de Citarum in West-Java. We realiseerden ons dat een relatief kleine universiteit in Nederland niet dat gigantische probleem van vervuiling in Indonesië kon oplossen. Maar we dachten een kleine bijdrage te kunnen leveren door het interdisciplinair opleiden van toekomstige leiders in Indonesië. Uit literatuurstudie wisten we dat het de Indonesische overheid niet ontbrak aan integrale visies op riviermanagement (Citarum Roadmap 2017), maar dat de praktijk nogal gefragmenteerd was.

We kozen voor West-Java, omdat de medische faculteit daar al een onderzoek deed naar knokkelkoorts (*dengue*), ook een water-gerelateerde ziekte. De meeste mensen in West-Java hebben een Sundanese achtergrond en spreken Sundanees. Het team realiseerde zich dat Indonesië de grootste moslimbevolking van de wereld heeft en dat meer gespecialiseerde kennis over de Indonesische islam en haar standpunt over milieukwesties nodig was. Zo raakte ik als religiewetenschapper bij het onderzoek betrokken.

Samen met een Indonesische hoogleraar op

het gebied van watermanagement begeleidde ik een Indonesische promovenda.

Onze vraag: hoe komt het dat sommige van de rivieren in Indonesië tot de meest vervuilde ter wereld behoren, terwijl Indonesië de grootste moslimbevolking ter wereld heeft en zuiverheid een kernwaarde is van de islam (Jotzo 2012)?

Vergelijkende gevalstudies

We hebben ons in dit onderzoek laten inspireren door de cognitieve dissonantietheorie. Deze gaat ervan uit dat mensen dissonantie tussen cognities onderling, en tussen cognities en gedrag onplezierig vinden, en dat ze dus een neiging hebben om de dissonantie te verminderen (Festinger 1957). Of dit zo is en hoe dit gebeurt toetsten we aan de hand van de theorie van het dialogische zelf. Deze theorie gaat ervan uit dat het zelf meerstemmig is en dat mensen best met conflicterende stemmen kunnen leven (Hermans 2018).

We hebben een vergelijkende gevalstudie uitgevoerd in een landelijk en een stedelijk gebied. Het landelijk gebied wordt vertegenwoordigd door Kampung Mahmud, in Bandung Regency. Het stedelijk gebied wordt vertegenwoordigd door Cigondewah Kaler, in Bandung Municipality. Beide locaties zijn historisch verbonden. De bewoners beweren dat ze afstammelingen zijn van Eyang Mahmud. Dit wordt gesymboliseerd door een graf voor de heilige op beide locaties. In economisch opzicht bestaat de bevolking van Kampung Mahmud vooral uit boeren, winkeliers en handwerklieden. Cigondewah Kaler is minder agrarisch.

In religieus opzicht zijn mensen in Kampung Mahmud traditioneel. De overheid heeft

Kampung Mahmud uitgeroepen tot bedevaartsoord voor pelgrims die het graf van de heilige willen bezoeken, waardoor het graf ook een toeristische trekpleister en een bron van inkomsten wordt. In Cigondewah Kaler hebben industrialisatie en urbanisatie de traditionele spiritualiteit getransformeerd. Mensen hebben er over het algemeen wat meer geld te besteden en meer mensen zijn in staat op te gaan naar Mekka voor de verplichte bedevaart, waardoor de beleving van moslims iets meer pan-islamitisch is.

Het onderzoek is gebaseerd op veldwerk tussen 2013 en 2018, waarbij deelnemers werden geobserveerd en etnografische interviews werden gehouden. De bronnen werden bestudeerd met gebruikmaking van kritische discoursanalyse als methode. De deelvragen die deze studie richting geven waren:

1. Wat zijn de percepties van mensen over de vervuiling van de Citarum-rivier?
2. Wat zijn hun percepties van zuivering vanuit het perspectief van de islamitische leer?
3. Hoe relateren ze percepties van vervuiling en zuivering?
4. Hoe relateren mensen hun perceptie aan hun praktijk van watergebruik en vice versa?

Veelheid aan stemmen

Wanneer mensen over de vervuilde rivier spraken, waren ze op beide locaties gefocust op hun dagelijkse ervaringen met de Citarum. Ze zeiden dat de rivier veranderd was, dat de rivier vervuild was. Ze spraken over vervuiling als onreinheid. Ze definieerden onreinheid

overeenkomstig de islamitische jurisprudentie. Zuiver water heeft geen kleur, geen geur en geen smaak.

Om de vervuiling van de rivier aan te geven, vergeleken ze de toestand van de rivier in het verleden met die in het heden. Mensen vertelden hoe hun contact met de rivier in de loop van de jaren was veranderd. In het verleden konden ze zwemmen en vissen in de rivier; nu konden ze dit niet meer.

Lokale mensen noemden vooral de textielfabrieken als oorzaak van vervuiling. Ze negeerden dat hun eigen gedrag ook een negatieve invloed heeft op kwaliteit van het water. Ongeveer zestig procent van de vervuiling wordt veroorzaakt door huishoudelijk afval. Na enkele decennia van geïntegreerd waterbeheer in het stroomgebied van de Citarum is een van de grotere uitdagingen bij het schoonmaken van de Citarum nog steeds het bewust maken van mensen van het probleem van watervervuiling en het veranderen van hun gedrag.

In onze analyse van percepties en praktijken ontdekten we dat er een veelheid aan stemmen is die gedeeltelijk met elkaar verbonden zijn en die elkaar gedeeltelijk tegenspreken. Zo waren Sundanese moslims zich met betrekking tot de relatie tussen vervuiling en gezondheid bewust van de inzichten van de medische wetenschap, maar putten ze ook uit de islamitische leer. Vervuild water kan ziekte veroorzaken (vanuit de medische wetenschap gezien), maar ziekte valt onder de heerschappij van God (vanuit de islamitische leer gezien). Het verkennen van deze tegenstrijdige opvattingen en stemmen geeft inzicht in de motieven die mensen wel of niet hebben om te zoeken naar manieren om

de problemen als gevolg van vervuiling van de rivier op te lossen en de waterkwaliteit van de rivier te verbeteren.

Spiritualiteit van zuiverheid

Uit deze studie blijkt dat percepties van vervuiling verbonden zijn met een spiritualiteit van zuiverheid. De mensen in dit onderzoek beschouwen vervuild water als 'normaal'. Het is een onderdeel van hun dagelijks leven geworden. Deze opvatting geeft hun weinig prikkels om betrokken te raken bij het schoonmaken van de rivier. Mensen zijn pragmatisch geworden in het zoeken naar alternatieve waterbronnen en staan sceptisch tegenover het top-down waterbeheer van de overheid. In de praktijk wordt het vervuilde water gebruikt om zegeningen te ontvangen en om alledaagse problemen

te overwinnen. Er is sprake van een paradox. Vuil is niet alleen 'wanorde', zoals Mary Douglas (1966) beweerde. Vuil maakt in wezen deel uit van de 'orde'. En vervuiling is ook een aanleiding voor religieuze zuiveringsrituelen.

De perceptie van vervuiling werd beïnvloed door meerdere cognitieve kaders die zich lieten horen als 'stemmen': medisch, juridisch, technisch, commercieel en religieus. Op conceptueel niveau ontdekten we dat de religieuze stem de andere stemmen domineerde. De meeste geïnterviewden in beide gevalstudies zeiden dat er 'geen verband' was tussen zuiverheid in het islamitische denken en vervuiling van de Citarum-rivier. Religieuze gemeenschappen voorzien in de spirituele behoeften van de mensen, en waterbeheer is een zorg van de overheid.

Dus, op conceptueel niveau zagen we een

secularisatie: de neiging om het heilige en het profane domein, ‘de heerschappij van God’ en ‘de heerschappij van de mens’ te scheiden. Op het niveau van de dagelijkse praktijk gebruiken de meeste mensen echter wel religieuze overtuigingen en rituelen. Dit zou men geleefde religie kunnen noemen, de religie van alledag (Stringer 2008).

Beroep op inheems geloof

Op het platteland deden de geïnterviewden enerzijds een beroep op een technisch wereldbeeld, waarbij de nadruk lag op de beschikbaarheid van grondwater door het slaan van waterputten. Anderzijds deden ze ook een beroep op hun islamitisch en inheems geloof. Naast de al genoemde geur, kleur en smaak van het water, is volgens de islamitische rechtspraak rein water, dit wil zeggen water dat gebruikt kan worden voor rituele bewassing voor het gebed, stromend water. Maar het water in putten stroomt niet. Mensen wisten echter dat ze water uit putten nog hadden als alternatief voor het water van de rivier, dat stonk en gelig kleurde. Dus voerden ze een ritueel uit bij het graf van de heilige (*tahwasul*) om aan de voorouders toestemming te vragen voor het mogen slaan van putten. Het water uit de put wordt opgepompt om er stromend water van te maken. Een van de geïnterviewden zei:

‘Vroeger, als wij een bad moesten nemen of ons moesten wassen voor het gebed, gingen we naar de Citarum. Nu kan de Citarum niet gebruikt worden, omdat de dingen veranderd zijn. Volgens de islamitische jurisprudentie (*hukum fikih*) is het absoluut niet toegestaan voor moslims om de rivier te gebruiken voor wassing. Dus, mensen

riepen hun voorouders op en vroegen aan hen toestemming om putten te bouwen, wat *unjukan* wordt genoemd. Nadat ze om deze toestemming hadden gebeden, bouwden mensen een put in het midden van hun dorp. Welnu, uiteindelijk dachten we dat het water dat uit de put komt wel goed zou zijn, omdat we om toestemming hadden gevraagd. En zo was het.’

De geïnterviewden in de stedelijke locatie vertrouwden op de algemene kennis van het gezonde verstand en op wat zij ‘religieuze wetenschap’ noemden. Religieuze wetenschap wordt gebruikt om een lokale interpretatie te geven van de islamitische overlevering (*hadith*), gecombineerd met een technische visie. Om het dilemma van het gebruik van het vervuilde rivierwater voor de rituele wassing voor het gebed te verminderen, pompten de lokale mensen het bronwater op via leidingen om er stromend water te maken, of ze creëerden een bassin met water bij de moskee met afmetingen die voldoen aan voorschriften in de Koran.

Zich ervan bewust dat dit geen lange termijn-oplossingen zijn, voerden lokale activisten en kunstenaars campagne voor het schoonmaken van de rivier, waarbij lokale wijsheid, islamitisch denken en wetenschappelijke opvattingen werden gecombineerd.

Een van hen zei:

‘Ze wassen zich voor het gebed (*wudhu*), maar ze gooien nog steeds hun rotzooi in de rivier. Hier aan de universiteit erkennen veel intellectuelen het probleem. Ze zouden [mensen] inspiratie moeten geven voor de bescherming van de rivier en het milieu, maar dat doen ze niet.’

Hij ging vervolgens in op de rol van islamitische kostscholen en moskeën:

‘In de islamitische kostscholen (*pesantren*) is het water soms groen en slecht. Dat is schokkend, echt schokkend. Het onderwijs dat er plaatsvindt moet een voorbeeld geven. En moskeeën moeten laten zien hoe het moet.’

Combinatie met logisch redeneren

In de vergelijking tussen de twee gevalstudies bleek dat woorden als ‘zuiver water’ (een vertaling van *air succi*) en ‘heilig water’ (een vertaling van *air karomah*) verschillende betekenissen hadden in verschillende contexten. ‘Zuiver water’ wordt gebruikt in de context van islamitische zuivering, in het bijzonder de rituele wassing, terwijl ‘heilig water’ verwijst naar water dat ontstaat na een zuiveringsritueel volgens de Sundanese inheemse traditie (*tawasul*). Beide zuiveringsrituelen gebruiken water, dat volgens wetenschappelijke standaarden vervuild kan worden genoemd.

Om schoon, zuiver en heilig water te krijgen, dat voldoet aan religieuze vereisten en gebruikt kan worden voor rituele wassing, put de lokale bevolking uit een veelvoud aan ‘stemmen’ en praktijken. Ze gebruiken praktische redeneringen, die islamitische jurisprudentie, medische wetenschap en toegepaste technologie combineren om het tekort aan water voor huishoudelijk en ritueel gebruik te overwinnen.

We concluderen dat er verschillende mechanismen zijn om percepties van vervuiling en zuivering te relateren aan praktijken van watergebruik, namelijk onderdrukking, compromis en harmonisatie. Onderdrukking treedt op wanneer één stem, bijvoorbeeld de religieuze stem, dominant is en andere stemmen marginaliseert. Compromis vindt plaats wanneer mensen tussen verschillende stemmen

bemiddelen en overlappings proberen te zien tussen de islamitische leer, de medische wetenschap en de technologie. Mensen harmoniseren wanneer ze vanuit een helikopterblik kijken en contrasterende ideeën combineren in een abstracter idee dat hen in staat stelt op een manier te handelen die voordelig voor hen is. De notie van ‘religieuze wetenschap’, een combinatie van islamitisch geloof en logisch redeneren, is hiervan een voorbeeld.

Hoewel er doorgaans gezegd wordt dat het Westen geseculariseerd is en de niet-westerse wereld niet (Craptree 2010), vonden we opmerkelijk veel secularisatie in Indonesië. Toch is het wereldbeeld van de islam holistisch. Hoe kan dit? Is de islam inderdaad holistisch? En is Europa wel zo geseculariseerd (Molendijk, Beaumont, Jedan 2010)?

Ecotheologie in de Indonesische islam

In het bovengenoemde project hebben we ons gericht op ‘geleefde religie’, dus de religie buiten de religieuze instellingen. Misschien zou dat de scheiding tussen de spirituele en de materiële wereld kunnen verklaren, omdat gewone mensen liever geen uitspraken doen over religieuze aangelegenheden. Ze vinden dat ze geen experts zijn op het gebied van religie en laten uitspraken over religieuze aangelegenheden liever over aan de religieuze leiders.

Water, Health and Development-programma

Geïntrigeerd door het onderscheid tussen de ‘heerschappij van God’ en de ‘heerschappij van de mens’, wilden we dieper inzicht krijgen in wat er binnen religieuze instellingen gebeurt

(Aoki 2016). We begonnen een nieuw doctoraatsproject gericht op de grootste moslimorganisaties in Indonesië, de Nadhlatul Ulama en de Muhammadiyah. De eerstgenoemde organisatie beweert zelf tachtig miljoen leden te hebben, en de laatstgenoemde zestig miljoen. Het zijn daarmee de grootste moslimorganisaties in de wereld.

Sinds 2019 doen we onderzoek naar de ontwikkeling van ecotheologie in de Indonesische islam, de proclamatie van eco-fatwa's en de praktijk van eco-'missie' (*dakwah*), eco-moskeeën, eco-*halal* voedsel en eco-kostscholen. Dit is werk in uitvoering, maar we ontdekten dat er een groeiend bewustzijn is van milieuvraagstukken in de islam, en dat er pogingen zijn om de kloof tussen de 'heerschappij van God' en de 'heerschappij van de mens' te dichten (Man-gunjaya 2015; Fahrurrazi 2019).

Het vereist nogal wat herinterpretatie in de islamitische jurisprudentie, aangezien de meeste hedendaagse kwesties niet bekend waren in de tijd van de profeet Mohammed (vzmh). In die tijd zaten er geen micro-plastics, chemicaliën, metalen, pesticiden en antibiotica in het water. Nu is dit wel zo. Moslimgeleerden proberen dit op te lossen door analoog redeneren en door toegepaste technologie te gebruiken, zoals we al zagen in het voorbeeld van de waterputten.

Twee houdingen

In de literatuur worden Nadhlatul Ulama en Muhammadiyah bestempeld als 'traditionalistisch' en 'modernistisch'. We verwachtten een *deep ecology*-houding te vinden in Nadhlatul Ulama (een 'terug naar de natuur'- en 'klein is fijn'-houding, een pleidooi voor milieu-

behoud en bescherming van de natuur) en eco-modernisme (met een nadruk op groene en schone technologie, en circulaire economie) in Muhammadiyah. Tot dusver hebben we geconstateerd dat deze twee houdingen inderdaad bestaan in de Indonesische islam, maar dat ze in beide organisaties aanwezig zijn en dus niet samenvallen met één van hen. Het is een kwestie van accenten leggen en belangen tegen elkaar afwegen.

Een lid van de modernistische Muhammadiyah verwoordde het als volgt:

'We gebruiken altijd [een vers] in het al-Baqarah hoofdstuk (*sūrah*): 'Hij is het die voor jullie alles heeft geschapen wat op aarde is.' Alles wat bestaat [op aarde] is voor de mensen. Maar [er] is een beperking: 'En veroorzaak geen verderf op de aarde', breng geen schade toe. Profiteer dus alsjeblieft, maar breng geen schade aan.'

Dit is de theorie. Maar in de praktijk is het niet altijd makkelijk om de juiste balans te vinden:

'Soms is het moeilijk voor ons om te onderscheiden wat constructief is en wat destructief. Tegelijkertijd bouwen we en vernietigen we. Nu wordt de tolweg aangelegd. Maar, hoeveel bomen zijn ervoor gekapt? Worden er tolwegen aangelegd of wordt [de natuur] vernietigd? Dus, bouwen en vernietigen liggen kort bij elkaar.'

De 'tolweg' is een metafoor voor vooruitgang, en vooruitgang staat op gespannen voet met natuurbehoud en -bescherming. Overstromingen zijn dus geen 'natuurrampen' maar worden veroorzaakt door mensen omdat ze tegen de wetten van de natuur ingaan. Een informant zei:

'Naar mijn mening is de natuur perfect door

Kust van Thailand >

พื้นที่เสี่ยงภัยคลื่นยักษ์

TSUNAMI HAZARD ZONE

**IN CASE OF EARTHQUAKE, GO
TO HIGH GROUND OR INLAND**

เมื่อเกิดแผ่นดินไหว ให้หนีห่าง
จากชายหาดและขึ้นที่สูงโดยเร็ว

Allah geschapen en heeft deze een natuurwet die een evenwicht tussen ecosystemen vereist. Als de wet van de natuur wordt gevolgd, zal de natuur duurzaam zal zijn en zal de natuur genade brengen aan de mens. Natuurrampen komen voor omdat mensen zich feitelijk niet houden aan de wet van de natuur.'

De kern van het probleem is volgens deze informant het antropocentrische denken van de mens en het tot object maken van de natuur. Maar de natuur is subject.

'Het voortbestaan van de mens is erg afhankelijk van de natuur, maar ons begrip van de natuur is nog steeds erg antropocentrisch in de zin dat de natuur is gemaakt voor mensen. Mensen kunnen dus alles met de natuur doen. Ik denk dat de natuur moet worden geïnterpreteerd als een afzonderlijk wezen, zodat het geen object wordt, maar een subject.'

Dus, de natuur keert zich tegen de mens, omdat de mens zich tegen de natuur keert. Het gaat erom de juiste balans te vinden. 'Matigen' en 'balanceren' zijn sleutelwoorden in de islamitische omgang met water (Central Board of Muhammadiyah 2016, 32).

'Daarom moet iedereen die een [boom] omhakt, een [boom] planten, zodat het de basis wordt voor het handhaven van het evenwicht van het leven [en] het handhaven van het evenwicht.'

De informant doet een beroep op het beeld van 'de mens als rentmeester'.

'Ik denk dat de slogan van 'één boom, een miljoen voordelen' waar is, want bij bomen is de lucht mooi, bij bomen is er zuurstof, bij drieën is er een vogel, kunnen er rupsen zijn, kunnen er vlinders zijn. Alles is er door bomen. Allah is Schepper (Khaliq), God (ilahun), maar ook Manager (rab-

bun). Hij schept en beheert de natuur. Maar het is onmogelijk voor Allah om naar beneden te komen [in de wereld] en dan de bomen water te geven. Wie geeft de bomen water? Dat zijn wij. Dus, de functie van ons rentmeesterschap is om bomen te beschermen, om rivieren te beschermen.'

Living Labs Water Indonesia en de Welang

Inmiddels is het *Water, Health and Development*-programma een tweede fase ingegaan onder de naam *Living Labs Water Indonesia*.

Hierboven verwees ik al naar de ecologische islamitische kostscholen (*pesantren ekologi*). Om een dieper inzicht te krijgen in de herinterpretatie van islamitische jurisprudentie, besloten we een diepgaande studie te doen naar het gebruik van plastic in Pasuruan in Oost-Java. Oost-Java is een interessant gebied, omdat het de bakermat is van de traditionalistische islam. Door het gebied stroomt de rivier de Welang, die al net zo vervuild is als de Citarum.

Sommige ecologische islamitische kostscholen, zoals Pondok Pesantren Al-Yasini en Pondok Pesantren Sidori, produceren mineraalwater als inkomsten-genererend project, maar ze distribueren het water in plastic flessen. Dit is opmerkelijk, omdat de Nadhlatul Ulama, de moslimorganisatie waarbij ze zijn aangesloten en waardoor ze geïnspireerd zijn, een *fatwa* heeft uitgevaardigd tegen het gebruik van plastic. Dus ook hier kijken we naar de inconsistentie tussen cognitie en gedrag (Bagir en Martiam 2016).

Een informant verwoordde duidelijk het probleem met water.

‘Niet alleen mensen zijn Gods schepselen, maar ook dieren en levenloze objecten. In deze context moeten we naast de mens ook de natuur en het ecosysteem beschermen, inclusief water, enzo-voorts. Dus het hergebruik van water is een van de programma’s in deze kostschool. Het water dat we hebben gebruikt, wordt gerecycled. Medisch gezien is het schoon en gepast om het te gebruiken voor rituele wassing.’

Een andere informant zei:

‘Kyai Hasyim [Asy’ari, stichter van de Nahdlatul Ulama] was een boer. Boeren zijn de helpers van het land. Als je naar zijn boeken kijkt, dan laten de verschillende fatwa’s zien dat er daadwerkelijk gevoeligheid is voor de natuur, milieuvriendelijkheid. Kijk naar de uitspraken van het forum voor het formuleren van fatwa’s (*bahtsul masail*), zoals de fatwa’s over plastic afval, terugwinning, privatisering van waterbronnen, het gebruik van organische mest. Die laten allemaal zien dat onze islamitische geleerden (*ulama*) een gevoeligheid hebben voor de omgeving.’

Weer een andere informant zei:

‘We hebben plastic nodig, toch? We hebben het niet echt nodig, maar de behoefte [aan plastic] wordt gecreëerd door de markt; dat is het probleem. [Vroeger] leefden mensen zonder plastic, zelfs zonder plastic [konden ze] leven ... Dat komt omdat er een balans was in de natuur. [We moeten] vasten [door] af te zien van de behoeften die opzettelijk door de markt zijn gecreëerd ...’

Theorie van het dialogische zelf

De Nationale Conferentie van Religieuze

Leiders binnen de Nahdlatul Ulama bespreekt religieuze kwesties in drie commissies. Het weggooien van plastic afval werd besproken in de commissie voor actuele religieuze kwesties. Naast het bespreken van de gevaren van plastic afval, besprak deze commissie ook het onder-

nemen van actie tegen commerciële waterbedrijven, zoals de producent van Aqua (een merk van het van oorsprong Spaanse bedrijf Danone) die ervoor zorgden dat de waterputten van mensen uitdrogen.

In aansluiting bij de islamitische jurisprudentie kwalificeerde de commissie verschillende houdingen tegenover plastic afval. Ten eerste is het gebruik van plastic verboden (*haram*) als de impact ervan schadelijk is voor het milieu. Ten tweede wordt het gebruik van plastic afgeraden (*makruh*) als de impact op het milieu klein is. Ten derde is het verplicht (*fardhu*) om aan het verbod op plastic te gehoorzamen als de overheid een wet hierover heeft gepubliceerd.

Volgens een van onze informanten behoort het gebruik van plastic tot de tweede categorie. Hoewel plastic flessen niet milieuvriendelijk zijn, zijn ze ook niet echt schadelijk voor het milieu. Dus het gebruik van plastic wordt wel ontmoedigd, maar het is niet ongeoorloofd. Volgens onze informanten moeten deze adviezen beter gecommuniceerd worden naar de mensen, zodat ze worden opgevolgd. En ze moeten worden overgenomen worden door de staat, zodat ze verplicht worden. Een andere informant zei:

‘Als de NU [Nahdlatul Ulama] een fatwa uitvaardigt, moet deze door de staat worden overgenomen. Fatwa’s hebben geen juridische basis, ze hebben alleen een morele basis.’

In het vervolgonderzoek gaan we via een *Living Lab*-aanpak met de religieuze leiders in gesprek om te kijken of ze iets aan hun interpretatie kunnen doen, en of er technische oplossingen zijn om het water op een milieuvriendelijke manier te distribueren.

Hoe komen ze erbij dat plastic niet echt schadelijk is voor het milieu en voor de gezondheid? Zijn ze zich bewust van microplastics en antibiotica in het water? Stel nou dat het mogelijk zou zijn om het water te distribueren in milieuvriendelijke flessen, flessen die bijna volledig afbreekbaar zijn, zouden de religieuze leiders dit dan propageren, ook als het water iets duurder zou zijn?

Ook hier kunnen we de theorie van het dialogische zelf goed gebruiken: het afwegen van medische, commerciële en religieuze overwegingen.

God, mens en natuur

De bovengenoemde onderzoeksprojecten zijn kleinschalig. Om dieper inzicht te krijgen in de houdingen van mensen gaan we een grootschalig onderzoek doen onder duizend respondenten op tien locaties, met behulp van de *Humans and Nature*-schaal, die eerder werd gebruikt in Nederland, Frankrijk, Duitsland, Canada (De Groot 2010) en Vietnam (Duong en Van den Born 2019).

De oorspronkelijke *Humans and Nature*-schaal is ontwikkeld in een gesecculariseerde context en had geen items over religie. Die hebben we toegevoegd. Voor elk van de eerdergenoemde mensbeelden (de mens als meester, rentmeester, partner, participant) formuleerden we twee of drie stellingen over religie, zoals ‘God heeft de natuur gemaakt voor mensen’, ‘mensen moeten zich niet boven de natuur plaatsen, maar ermee samenwerken’, of ‘God, mens en natuur zijn een’.

Als pilot hebben we de vragenlijst verspreid onder 66 respondenten op tien locaties in

Indonesië. De tien locaties werden gekozen vanwege hun politieke betekenis, religieuze demografische setting en hun betrokkenheid bij milieukwesties.

In onze pilot vonden we een duidelijke afwijzing van het idee van de mens als heer en meester van de natuur en een brede acceptatie van het *rentmeester/steward-partner-participant*-model, zonder een duidelijk onderscheid tussen de drie laatstgenoemde mensbeelden. Bovendien maakt het niet uit welke religie je hebt, maar wel hoe religieus je bent, of in ieder geval: hoeveel je eraan doet. Het eerste deel van de conclusie is in harmonie met het onderzoek in Vietnam waar de onderzoekers een universele (algemeen-menselijke) en een geconstrueerde (specifiek-religieuze) laag constateerden.

Terug naar Nederland: Groene Kerken en Moskeeën

Tijdens het *Ruimte voor de Rivier*-project speelden religieuze instituten in Nederland alleen een rol als cultureel erfgoed dat behouden moest blijven, niet als een levende traditie die mensen inspireert tot handelen. Toch kwamen de onderzoekers tot de conclusie dat mens- en wereldbeelden een rol speelden bij het waterbeheer.

Grootschalig onderzoek in West-Europa, waarbij gebruik wordt gemaakt van de *Humans and Nature*-schaal toont aan dat mensen minder antropocentrisch en meer ecocentrisch zijn, dat het ‘spirituele’ of ‘romantische’ beeld van ‘participatie in de natuur’ meer invloed heeft gekregen dan het meesterschap of uitbuitingsbeeld (De Groot en Van den Born 2003, 8). Het ecocentrische beeld wordt uitgedrukt in

uitspraken als ‘in de natuur voel ik me één met het universum’, ‘in de natuur word ik opgenomen in een allesomvattend proces van zijn’, en ‘in de natuur ervaar ik de onbeduidendheid van de mens’. Dit beeld ondersteunt maatregelen die niet vechten tegen het water, maar werken met water, die ruimte geven aan het water.

Deze houdingen laten zien dat mensen in de natuur ervaren dat er meer is tussen hemel en aarde. Dit is wat religiewetenschappers een transcendentie-ervaring noemen. In dit soort ervaringen overstijgt het individu zichzelf in tijd en ruimte. Deze ervaringen zetten ons aan het denken over waar het in religie om draait.

We realiseren ons ook dat in Nederland religieuze instituten actiever zijn geworden in het beperken van klimaatverandering. Er zijn Groene Kerken en Groene Moskeeën, en interreligieus milieu-activisme. Zo hebben Kerk in Actie (onderdeel van de Protestantse Kerk in Nederland) en de Islamitische Stichting Nederland (een zelfstandige stichting gelieerd aan Diyanet) een samenwerkingsovereenkomst gesloten met betrekking tot milieu.

Hoewel religies in Nederland minderheden zijn geworden, spelen ze een rol in het publieke domein. Dit is wat we bedoelen met postsecularisme (Molendijk, Beaumont en Jedan 2016). Dit wil niet zeggen dat er nu meer geloof is dan een paar decennia terug, maar wel dat geloof nu beter zichtbaar is, en teruggekeerd is naar het publieke domein.

Conclusie en discussie

Wat kan religiewetenschap bijdragen aan duurzaam en integraal waterbeheer? Enerzijds laten de bovengenoemde projecten zien dat religie

een rol speelt op de beschreven deelgebieden, niet alleen in de niet-westerse wereld, maar ook in een seculier land als Nederland, misschien op verborgen manieren. Aan de andere kant laten ze zien dat de rol van religie ambivalent is.

Wateringenieurs en niet-gouvernementele organisaties willen dat religies en op geloof gebaseerde organisaties worden betrokken bij waterbeheer, en op geloof gebaseerde organisaties willen bijdragen aan ecologische vraagstukken, maar het begrip van religie is aan beide kanten vaak naïef. Religiewetenschappers kunnen hen dus bewust maken van de complexiteit, diversiteit en ambivalentie van religies. En ze kunnen laten zien dat er ook religie is buiten de religieuze instituties, zoals de heilige graven in Indonesië of de transcendentie-ervaring in de natuur in Nederland.

Frans (prof.dr. F.J.S.) Wijsen is hoogleraar Praktische Religiewetenschap aan de Radboud Universiteit en directeur van de Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiewetenschap. E f.wijsen@ftr.ru.nl.

Literatuur

- Aoki, T. (2016). NGOs on environmental problems in Indonesia. In: S. Neijma (Ed.), *NGOs in the Muslim world* (pp. 69-86). Londen: Routledge.
- Bagir, Z.A. & Martiam N. (2016). Islam: Norms and practices. In: W. Jenkins, M.E. Tucker & J. Grim (red.), *Routledge Handbook of Religion and Ecology* (pp. 79-87). Londen: Routledge.
- Born, R. van den (2007). *Thinking nature: Everyday philosophy of nature in the Netherlands* [Doctoral dissertation, Radboud University]. Radboud Repository. <https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/55991>
- Central Board of Muhammadiyah (2016). *The Islamic View of Waterbuse and Conservation*. Yogyakarta.
- Citarum Roadmap and Investment Program (2017). <http://citarum.org/en/citarum-knowledge-2/publication/citarum-photo-report/89-investment-program-summary-ip-summary-english/file.html>
- Crabtree, S. (2010, August 31). Religiosity highest in world's poorest nations. Gallup. <https://news.gallup.com/poll/142727/religiosity-highest-world-poorest-nations.aspx>
- Douglas, M. (1966). *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Londen: Routledge and Kegan Paul.
- Duong, N. & Born, R. van den (2019). Thinking about nature in the East: An empirical investigation of visions of nature in Vietnam. *Ecopsychology*, 11(1), 1-13. <https://doi.org/10.1089/eco.2018.0051>
- Fahrurrazi (2019). To be ecological is to become pluralist: Inclusive religious education at the eco-pesantren Ath-Thaariq, West Java. *Studies in Interreligious Dialogue*, 29(1), 23-42. <https://doi.org/10.2143/SID.29.1.3286453>
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.
- Fliervoet, J. (2011). *Framing collaborative governance: New approaches for maintaining Dutch floodplains* [Doctoral dissertation, Radboud University]. Radboud Repository. <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/178609/178609.pdf?sequence=1>
- Groot, W. de & Born, R. van den (2003). Visions of nature and landscape type preferences: An exploration in The Netherlands. *Landscape and urban Planning* 63, 127-138.
- Groot, M. de (2010). *Humans and nature: Public visions on their relationship* [Doctoral dissertation, Radboud University]. Wageningen University E-Depot. <https://edepot.wur.nl/151135>
- Groot, M. de (2012). Exploring the relationship between public environmental ethics and river flood policies in Western Europe. *Journal of Environmental Management*, 93(1), 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2011.08.020>
- Hajer, M. (2002). *The politics of environmental discourse: Ecological modernization and the policy process*. Clarendon Press.
- Hermans, H. (2018). *Society in the self: A theory of identity in democracy*. Oxford University Press.
- Jotzo, F. (2012). Can Indonesia lead on Climate Change? In: A. Reid (red.), *The Repositioning of Asia's Third Giant*. Singapore: ISEAS Publishing.
- Mangunjaya, F. et al. (2015). Faiths from the Archipelago. Action on the Environment and Climate Change. *Worldviews* 19, 103-122.
- Molendijk, A., Beaumont, J. & Jedan, C. (2010). Preface. In: A. Molendijk, J. Beaumont & C. Jedan (Eds.), *Exploring the postsecular* (pp. ix-xii). Leiden: Brill.
- Pater, C. de, I. Dankelman (eds.) (2009). *Religion and Sustainable Development. Opportunities and Challenges for Higher Education*. LIT Verlag.
- Robèrt, K.-H. (2002). *The natural step story: Seeding a quiet revolution*. New Society Publishers.
- Saptaningtyas, H. (2020). "This is our belief around here": Purification in Islamic thought and pollution of Citarum River in West Java [Doctoral dissertation, Radboud University]. LIT Verlag.
- Scholten, P. (2011). *Daring leadership: A study of water governance on the edge of innovation and democracy* [Doctoral dissertation, Radboud University]. Radboud Repository. <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/91318/91318.pdf?sequence=1>
- Smulders-Dane, S., Smits, T., Fielding, G., Chang, Y. & Kuipers, K. (2016). Learning from regional sustainable development in the Netherlands: Explorations from a learning history. *Sustainability*, 8(6), 527. <https://doi.org/10.3390/su8060527>
- Stringer, M. (2008). *Contemporary Western ethnography and the definition of religion*. Continuum International Publishing Group.
- Wijsen, F. & Saptaningtyas, H. (2016). Religion and environment: Pollution of Citarum River and purification in Islamic thought. In: R. Setio & W. Wibowo (Eds.), *Teologi yang membebaskan dan membebaskan teologi* (pp. 125-154). Universitas Kristen Duta Wacana.
- Wijsen, F. & Saptaningtyas, H. (2021). "Cleanliness is part of faith". Religious Values in Water Management. In: Z. Bagir, M.S. Northcott, F. Wijsen (eds.), *Varieties of Religion and Ecology. Dispatches from Indonesia*. LIT Verlag, 163-182.
- Winnubst, M. (2011). *Turbulent waters: Cross-Scale conflict and collaboration in river landscape planning* [Doctoral dissertation, Radboud University]. Radboud Repository. <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/91243/91243.pdf?sequence=1>

Geke van Vliet
En regen viel op de aarde
 ('And rain fell on the earth')
De kerk en klimaatverandering in Amsterdam

Datum

Masterscriptie januari 2021

Universiteit

Onderzoeksmaster Theologie en
 Religiewetenschappen
 Faculteit Religie en Theologie
 Vrije Universiteit Amsterdam

Begeleiders

Jan Jorrit Hasselaar
 Johan Roeland

Kerk en klimaat in Amsterdam

In november 2019 organiseerde de Faculteit Religie en Theologie (FRT) van de Vrije Universiteit Amsterdam een symposium 'Water in Times of Climate Change'. Dit Watersymposium vormde een plek voor interdisciplinaire ontmoetingen om bruggen te kunnen slaan tussen verschillende partijen die zich bezighouden met klimaatverandering (FRT ca. 2019).

Naar aanleiding van dit symposium toonde een van de deelnemende organisaties, Rainproof Amsterdam, zich geïnteresseerd in de betrokkenheid van religieuze organisaties bij duurzaamheid in Amsterdam. Als netwerk van Waternet probeert Rainproof de stad aan te passen aan het veranderende klimaat (Amsterdam Rainproof z.j.). Hoewel het netwerk groeit, is er geen zicht op de betrokkenheid van religieuze organisaties bij de klimaataanpak in Amsterdam. Rainproof bleek nieuwsgierig hiernaar, wat de aanleiding vormde voor het huidige onderzoek.

Deze thesis bespreekt daarom hoe kerken die zijn aangesloten bij de christelijke organisatie GroeneKerken zich positioneren in het veld van klimaatactie en duurzaamheid in Amsterdam.

Om een antwoord te krijgen op deze vraag, zijn twee verschillende methoden gebruikt. Allereerst is er een literatuurstudie gedaan, waarbij zowel literatuur die is aangeraden door GroeneKerken (<https://toolkit.groenekerken.nl>)

als academische literatuur onder de loep is genomen. Vervolgens zijn er zeven gemeenteleden van twee Groene Kerken in Amsterdam geïnterviewd. De resultaten van deze methodes zijn gecombineerd om een overzicht te krijgen van de christelijke betrokkenheid bij het klimaatvraagstuk. Hieronder wordt het onderzoek kort toegelicht door enkele punten uit de academische literatuurstudie te benoemen.

Ecologisch handelen volgens de Bijbel

De invloed van mensen op klimaatverandering gaat niet langer ongezien voorbij. Een deel van de menselijke invloed lijkt voort te komen uit een antropocentrische wereldbeeld (Mommers 2019, 21-28). Deels is deze houding te verklaren vanuit een christelijke achtergrond. Immers, het verhaal in Genesis wordt doorgaans zo geïnterpreteerd dat God de mens aanstelt als heerser over de aarde (White 1967).

Tegelijkertijd stellen veel ecotheologen dat er wel degelijk een milieuvriendelijke interpretatie van de Bijbel mogelijk is. Juist de Bijbel staat vol met wetten en regels die niet alleen op de mens, maar op de hele aarde slaan, zoals bijvoorbeeld de instelling van het jubel- en sabbatsjaar (Radford-Ruether 2011, 356-360; Van Montfoort 2019, 116). Volgens ecotheologen begon het christendom juist vanuit het idee dat de mens geen aparte positie krijgt, maar dat die onderdeel is van de grotere schepping. In de christelijke traditie dreven de mens en de rest van de schepping vervolgens steeds verder uit elkaar. Het zal tijd en moeite kosten om die relatie te herstellen, maar christenen moeten de hoop op vernieuwing niet laten varen (McFague 2000, 29-31).

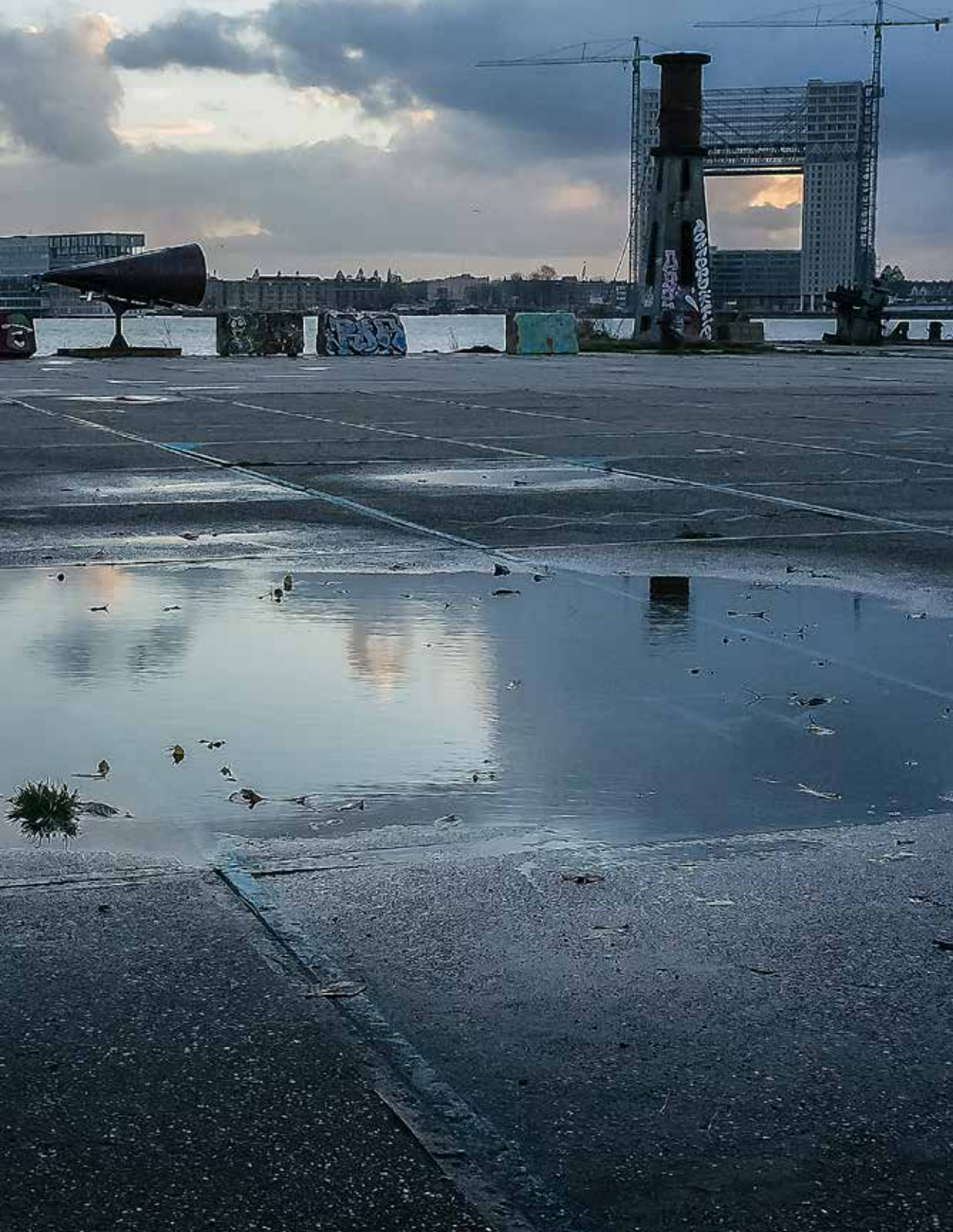
Moltmann (1993, 15-16) stelt namelijk dat God ons uiteindelijk een nieuwe aarde heeft beloofd. Het is die hoop op een nieuwe aarde die christenen zou moeten bewegen om zich in te zetten voor klimaatacties. Zolang mensen niet weten of ze klimaatverandering overleven, zouden ze in elk geval die hoop moeten koesteren. Ze moeten aan de slag om hoop om te zetten in daadkracht (Moltmann 2019, 8).

GroeneKerken is een initiatief dat hier wellicht aan bij kan dragen. De organisatie bestaat uit een netwerk van kerken dat zich bezighoudt met verduurzaming en vergroening. Naast grotendeels praktische adviezen voor kerken, verstrekken ze ook informatie over inspiratie en bewustwording. Alles vanuit het idee dat kerken betrokken moeten zijn bij de toekomst van de aarde.

Ervaringen van Groene Kerken in Amsterdam

De literatuurstudie laat zien dat GroeneKerken bestaande theologische en bijbelse noties gebruikt om de christelijke visie op duurzaamheid uit te leggen. De academische literatuur daagt deze noties uit. Academici proberen om juist een nieuw begrip van duurzaam christendom te kunnen creëren. Daarnaast toont de literatuur aan dat er een discrepantie bestaat tussen contemplatie en actie rondom duurzaamheid. Enerzijds laten mensen zich graag informeren om een beter begrip van de situatie te krijgen, anderzijds vindt men het belangrijk om tot actie over te gaan. Een goede balans tussen zowel actie als contemplatie is noodzakelijk om het tij

Amsterdam Noord >

te doen keren. Ook de geïnterviewden vinden deze balans moeilijk. Ze vinden dat de tijd voor bewustwording achter ons ligt, maar geven ook aan dat bewustwording de kans van slagen van acties vergroot.

Hoe die acties eruitzien verschilt bij de twee Groene Kerken in het onderzoek. De ene kerk wil vooral investeren in grootschalige acties, waarbij verschillende kerken samenwerken en waarbij wordt nagedacht over de langetermijn-invloed. De andere kerk is op kleinere schaal bezig en denkt bij acties aan het scheiden van afval en het gebruiken van Fair Trade-producten.

De respondenten geven aan het moeilijk te vinden om motivatie op te brengen om grotere acties te organiseren. Dit wordt bovendien bemoeilijkt doordat het kleine groepjes zijn die de kar trekken. Hoewel ze soms grote groepen op de been weten te brengen, zoals bij de klimaatdemonstratie in 2019, blijft echte betrokkenheid vanuit de kerk uit.

De kerken staan daarnaast op verschillende plekken in het proces van verduurzaming. In de ene kerk hebben ze al een heel proces van bewustwording achter de rug. Daar is al jaren een klimaatgroep die informatieavonden organiseert en zich bezighoudt met de vraag waarom juist kerkelijke betrokkenheid belangrijk is. In de andere kerk is dit nog niet uitgekristalliseerd. Een van de respondenten daar geeft aan dat zijn geloof zijn betrokkenheid bij het klimaat niet beïnvloedt. Hij vindt duurzaamheid nou eenmaal belangrijk. Deze kerk wordt bovendien bedreigd door vergrijzing, waardoor

het moeilijk is mensen bereid te vinden om zich te verdiepen in bewustwording en om grote acties op te zetten. Het is vooral van belang dat er in kleine kring duurzaam wordt gehandeld.

Beide kerken vinden het moeilijk om expliciet te maken wat hun bijdrage zou kunnen zijn aan een netwerk zoals Rainproof. Een van de respondenten gaf aan dat kerken bruggen kunnen slaan tussen Rainproof enerzijds en mensen die anders niet bereikt worden anderzijds. Kerken moeten gehoord worden, vinden de respondenten. Tegelijkertijd realiseren de respondenten zich dat hun stem in de publieke arena marginaal is.

Het is daarom van belang om te ontdekken waar de kracht van de kerkelijke gemeenschap zich bevindt. Zo geeft een van de respondenten aan dat kerken, juist doordat ze kleiner worden, steeds beter worden in teamwork en daadkracht. Hier liggen volgens hem kansen voor kerken in een groter netwerk zoals Rainproof. Een andere respondent geeft aan dat kerken ruimte kunnen bieden om te reflecteren op zaken die te maken hebben met klimaatactie, zowel vanuit spiritueel als vanuit ethisch oogpunt.

Het belang van samenwerking

In conclusie kan gesteld worden dat kerken een specifieke visie op klimaatactie hebben, zeker als het aankomt op ethische zaken. Tegelijkertijd is er de realisatie dat kerken vergrijzen en teruglopen. Hierdoor wordt het moeilijker om een relevante bijdrage te leveren aan het maatschappelijk debat.

Toch blijven veel gemeenteleden vooral hoop-

vol, waarin ze lijken aan te sluiten bij Moltmanns visie dat het juist waardevol is om je te blijven inzetten voor een toekomst, omdat die toekomst nog niet vastligt.

Kerken moeten hun onderscheidende stem leren vinden, om zo door middel van daadkracht en samenwerking hun bijdrage te kunnen leveren. De geschiedenis die het christendom kent met betrekking tot ethiek komt zowel in de literatuur als uit de interviews naar voren. Aangezien klimaatvraagstukken vaak ethische dilemma's met zich meebrengen, zou dit een *unique selling point* kunnen zijn van christenen. Het christendom brengt een veelvoud aan ervaring mee om zich te buigen over ethische vraagstukken. Daarbij moet men niet vergeten dat juist de huidige antropocentrische houding deels uit diezelfde ervaring voortkomt.

De combinatie van ethische en spirituele inspiratie met klimaatacties vormt uiteindelijk een stevige basis om echte verandering te bewerkstelligen. Gemeenteleden zouden hierbij graag gebruikmaken van al bestaande initiatieven, zodat ze niet in hun eentje de kar hoeven te trekken. Enerzijds kunnen kerken dus hun ethische en spirituele waarde aan Rainproof overdragen, anderzijds zouden ze graag opgaan in het netwerk, zodat hun acties en initiatieven meer draagkracht krijgen.

Literatuur

- Amsterdam Rainproof (z.j.). Making the city rainproof together. Geraadpleegd op 14 mei 2021, <https://www.rainproof.nl/sites/default/files/rainproof-magazine-engels.pdf>
- Faculteit der Religie en Theologie VU Amsterdam (ca. 2019). Symposium 'Water in Times of Climate Change'. Geraadpleegd op 14 mei 2021, <https://frt.vu.nl/en/research/institutes-and-centres/Amsterdam-Centre-for-Religion-and-Sustainable-Development/watersymposium/index.aspx>.
- Groene Kerken (z.j.). Geloof & inspiratie, verdiep je in groene theologie. Geraadpleegd op 16 mei 2021, <https://toolkit.groenekerken.nl/toolkit/inspiratie-vanuit-bijbel-en-traditie/verdiep-je-in-groene-theologie/>.
- McFague, S. (2000). An ecological Christology: Does Christianity have it? In: D.T. Hessel, R. Radford-Ruether (red.), *Christianity and ecology: Seeking the well-being of earth and humans*, (pp. 29-45). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Moltmann, J. (1993). *Theology of hope: On the ground and the implications of a Christian eschatology*. Minneapolis, MN: Fortress Press.
- Moltmann, J. (2019). *The spirit of hope: Theology for a world in peril*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 2019.
- Mommers, J. (2019). *Hoe gaan we dit uitleggen? Onze toekomst op een steeds warmere aarde*. Amsterdam: De Correspondent.
- Montfoort, T. van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Radford-Ruether, R. (2011). Ecology and theology: Ecojustice at the center of the church's mission. *Interpretation* 65, nr. 4, 354-63.
- White Jr., L. (1967). The historical roots of our ecological crisis. *Science* 155, nr. 3767, 1203-1207.

Geke (C.M.) van Vliet MA studeert aan het Doopsgezind Seminarium en is werkzaam als tienerwerker in de Oude Kerk in Amsterdam. E vanvliet.cm@gmail.com

‘Water & erfgoed’

Materiële, bestuurlijke en spirituele verbindingen

In 2012 startte Diederik Six, toenmalig president van het Nederlandse comité van de International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), het adviesorgaan van UNESCO voor cultureel erfgoed, het Water en Cultureel Erfgoed-initiatief. Het doel was om de disciplinaire en institutionele afstand tussen de wereld van het culturele erfgoed en het waterbeheer te overbruggen.

Diederik Six, restauratiearchitect, nodigde mij, waterdeskundige, uit om samen de twee ‘werelden’ bijeen te brengen. Onze eerste activiteit was de internationale conferentie ‘Protecting delta’s, heritage helps’ gehouden in Amsterdam in 2013. Deze conferentie resulteerde in de publicatie *Water and Heritage: material, conceptual and spiritual connections*, gepresenteerd tijdens het zevende Wereld Water Forum, dat werd gehouden in Daegu, Zuid-Korea in 2015.

In deze reflectie wordt begonnen met een samenvatting van het boek. Vervolgens wordt ingegaan op de betekenis van watergerelateerd cultureel erfgoed voor huidige wateropgaven, de titel van het boek, en daarna op de verbondenheid van de materiële, bestuurlijke en spirituele aspecten in het waterbeheer, de ondertitel van het boek. Ten slotte wordt beschreven welke weg of ‘camino’ het Water and Cultureel Erfgoed-initiatief is gegaan sinds 2015.

< *Kust van Thailand*

Vier categorieën

Het boek bevat vierentwintig artikelen, de meeste geschreven door sprekers tijdens de conferentie en een aantal door auteurs die zijn uitgenodigd vanwege hun specifieke werkveld. De vierentwintig artikelen zijn verdeeld in vier categorieën.

De eerste categorie ‘Infrastructureel watergerelateerd erfgoed’ heeft vier artikelen: regenwateropvang in het Midden-Oosten, traditionele wateropvangsystemen in India, het fysieke watererfgoed in Angkor, Cambodja en een overzicht van erkende mondiale watererfgoederen.

De tweede categorie presenteert elf artikelen over bedreigingen van (wereld)erfgoederen door water o.a. vanwege klimaatverandering. Deze artikelen beschrijven:

- de effecten van zeespiegelstijging op de eilanden van de Caraïben; de eilanden in de Stille Oceaan; de haven van New York en de havenstad Recife in Brazilië;
- de effecten van de veranderingen in de neerslag op de piramides van Meroë;
- de effecten van veranderingen in de watercyclus op: het cultureel erfgoed in de Republiek van Korea, historische steden in Duitsland, het onderwater-erfgoed in het Verenigd Koninkrijk en het werelderfgoed van Petra in Jordanië.

De derde categorie bevat drie artikelen over het belang van de erkenning van institutioneel

cultureel erfgoed. Daarin komen aan de orde de bestuursvorm, regelgeving en vaardigheden voor huidige en toekomstige watervoorzieningen in respectievelijk Ifugao op de Filipijnen, Europa en Japan.

De laatste categorie is een ‘verzamelcategorie’ met zes artikelen over onderwerpen als:

- de noodzaak tot aanpassing aan veranderende omstandigheden om de functionaliteit van de infrastructuur te behouden (Deltawerken);
- het belang dat waterinfrastructuur landschapelijk ingepast is en blijft;
- de maatschappelijke en sociale betekenis van het waterbeheer vanuit het verleden naar de toekomst (Santa Cruz en de Tennessee Vallei in de Verenigde Staten);
- de noodzaak tot verlaging van de toeristische druk op watergerelateerd cultureel erfgoed (Venetië);
- een beschrijving van het World Water Heritage Programme van de World Water Council en de International Council on Irrigation and Drainage.

Vierde pilaar

In het voorwoord onderschrijft Irina Bokova, toenmalig directeur-generaal van UNESCO, het Water en Cultureel Erfgoed-initiatief krachtig. Zij stelt dat ‘ons watergerelateerd cultureel erfgoed zowel materiële, conceptuele organisatorische en spirituele dimensies omvat, en dat dit erfgoed altijd een bron van inspiratie is geweest niet alleen van huidige maar ook voor toekomstige generaties’.

Datzelfde doet Olivier Blond van de Good Planet Foundation in zijn bijdrage. Hij stelt dat de C van Cultureel Erfgoed de vierde pilaar zou

moeten zijn van duurzame ontwikkeling, maar dat dat niet zo is.

In het inleidende eerste hoofdstuk worden de ontwikkelingen in het beleidsdenken samengevat aan de hand van internationale conventies en beschikbare richtlijnen over cultureel erfgoed; de afwezigheid van de betekenis van cultureel erfgoed in het zesde ontwikkelingsdoel (Water) van de Verenigde Naties (SDG 6); en de rol van water-gerelateerde spiritualiteit bij natuurvolk. Het boek wordt afgesloten met de Verklaring van Amsterdam, een oproep van de deelnemers om het Water en Cultureel Erfgoed-initiatief voort te zetten.

Duurzaamheid en heelheid nader beschouwd

De vierentwintig artikelen in het boek presenteren een geografisch en thematisch gespreide selectie van voorbeelden van water-gerelateerd cultureel erfgoed. Wereldwijd zijn er inderdaad talloze monumentale infrastructurele werken voor de drinkwatervoorziening, irrigatie, waterkracht, watertransport en bescherming tegen overstromingen.

Er zijn ook vele voorbeelden van bestuurlijke en spirituele water-gerelateerde culturele erfgoederen. Bestuurlijke voorbeelden zijn de waterschappen in Nederland en Europa, de Water Courts in Sevilla en ook Peru, de Subak irrigatiesystemen in Indonesië enzovoort. Bij spirituele voorbeelden kan worden gedacht aan rituelen en ceremonies zoals dopen, reinigingen, et cetera.

Maar zijn er ook voorbeelden van water-gerelateerd cultureel erfgoed die betekenis hebben voor huidige wateropgaven? En – de tweede as

van ons initiatief – zijn er voorbeelden waarin materiële, conceptuele en spirituele elementen verbonden zijn met elkaar en in verbondenheid betekenis hebben voor huidige wateropgaven?

Niet structureel

Om met de betekenis van water-gerelateerd cultureel erfgoed voor de huidige wateropgaven te beginnen: bij herhaling is mij verteld door waterdeskundigen en beleidsmakers dat deze ‘verhaallijn’ onbekend is. Water-gerelateerd cultureel erfgoed in eigendom van waterorganisaties, wordt door deze organisaties doorgaans gezien als een kostenpost vanwege de wettelijke verplichting tot instandhouding.

Uitzonderingen op deze ‘regel’ zijn bijvoorbeeld de beken op de Veluwe of de keermuur onder Amsterdam tussen de grachten en het IJ, omdat deze culturele erfgoederen een nuttige bijdrage leveren om de effecten van klimaatverandering te mitigeren. Maar het zijn uitzonderingen. Een op ‘nut’ gebaseerde beoordeling van het water-gerelateerde cultureel erfgoed – als ‘vastgoed’ – voor huidige en toekomstige wateropgaven, is niet structureel opgenomen in de planvorming van waterorganisaties.

Archeologische voorbeelden

En wat betreft de materiële, bestuurlijke en spirituele verbindingen, daar geldt hetzelfde. Misschien hebben die ooit bestaan. We kennen vanuit de archeologie en de antropologie enkele voorbeelden:

- In het zuidoosten van Cyprus zijn drinkwaterputten gevonden van 8500 v.Chr. met restanten van rituelen.

- Een ander voorbeeld is het 250 kilometer lange irrigatiekanaalsysteem van Lima in Peru, tussen 200 en 800 n.Chr. aangelegd.
- En een derde voorbeeld zijn de getrapte drinkwaterputten in India met afbeeldingen van hindoe-goden.

In deze traditionele watervoorzieningen lijken het materiële, het bestuurlijke en het spirituele met elkaar verbonden te zijn. Echter, deze voorzieningen vervullen nu geen functie meer, of lijden een kwijnend bestaan.

Geïnspireerde streefbeelden

In het huidige waterbeheer wordt het belang van de materiële en de bestuurlijke verbinding wel erkend. Er is zelfs sprake van een genomen bewustzijn in het waterbeheer van het belang van goed bestuur, zogeheten *good governance*. Maar de rol van spiritualiteit wordt zelden of niet genoemd, niet in de internationale waterdialoog, en ook niet in het Nederlandse waterbeheer.

Hoewel ... geïnspireerde streefbeelden spelen wel degelijk een rol, zowel in Nederland als internationaal. Met name in het geval van conflicten kunnen streefbeelden leiden tot politiek en maatschappelijk draagvlak, omdat het tegenstrevende belanghebbenden kan verbinden.

- Een voorbeeld is het geïnspireerde streefbeeld ‘de zalm terug in de Rijn’ uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. Dit populaire streefbeeld heeft sterk bijgedragen aan het politieke en maatschappelijke draagvlak om vervuilde en toxische lozingen door met name de industrie te beteugelen en zelfs te verbieden.
- Een ander geïnspireerd streefbeeld is ‘Freude am Fluss’ voor het stroomgebied van de Rijn,

waarmee draagvlak werd ontwikkeld voor de verbreding en verdieping van de rivierbodem in combinatie met compensatie voor de bewoners en de aanmaak van natuur en recreatiemogelijkheden.

- Een derde voorbeeld is het Drinkable Rivers project van Li An Phoa, de initiatiefneemster, die rivieren van bron tot monding wandelt met burgemeesters, industrieëlen, schoolkinderen en anderen en al wandelend herstelmaatregelen bespreekt.
- Een ander sprekend voorbeeld is de encyclyk *Laudato Si'*, de alomgeprezen bijdrage van paus Franciscus aan de klimaatconferentie in 2015 in Parijs, is geïnspireerd door het Zonnelied van Franciscus van Assisi uit de dertiende eeuw.

Onze 'camino'

Het boek *Water and Heritage: material, conceptual and spiritual connections*, uitgebracht door Sidestone Press, is gepresenteerd op het zevende Wereld Water Forum in Daegu, Zuid-Korea. Dit vormde een uitstekende gelegenheid voor de presentatie van het boek en van ons Water en Cultureel Erfgoed-initiatief, vanwege de aanwezigheid van vele duizenden waterdeskundigen, waterministers, onder meer Melanie Schultz van Haegen, en waterleiders zoals Blanca Jimenez-Cisneros, directeur Water van UNESCO.

Sinds dit World Water Forum is het Water en Cultureel Erfgoed-initiatief uitgegroeid, zowel in Nederland als internationaal, onder andere dankzij de nauwe samenwerking vanaf 2016 met de leerstoel History of Architecture and Urban Planning aan de TU Delft, met het Taiwanese International Institute for Water Edu-

cation (TIIWE) in Taipei en met het National Graduate Institute for Policy Studies (GRIPS) in Japan.

Met deze organisaties zijn internationale conferenties georganiseerd in respectievelijk Delft, Nederland (2017), Chiayi, Taiwan (2019) en in Tokio, Japan (2020), waaraan honderden waterdeskundigen en erfgoed specialisten hebben deelgenomen. Deze conferenties hebben geleid tot de publicaties *Adaptive Strategies for Water Heritage, past, present and future* (Springer, 2020), *Water Heritage, global perspectives for sustainable development* (Bureau of Cultural Heritage, Taiwan, 2021) en het *Chair's Statement van het International Symposium on Water and Culture – Learning from Water Heritage to Innovate Regional Development*. In dit statement roept de voorzitter van het symposium, Han Seung-soo, voorzitter van het High-level Experts and Leaders Panel on Water and Disasters, President of the 56th Session of UN General Assembly en voormalig Prime Minister of the Republic of Korea, op om het onderwerp te agenderen voor de *VN Water Decade mid term review* die in maart 2023 zal worden gehouden in New York, een prachtige mijlpaal voor ons initiatief.

De zojuist genoemde activiteiten hebben er toe geleid dat de Algemene Vergadering van ICOMOS in december 2020 besloot om in te stemmen met de oprichting van het ICOMOS International Scientific Committee Water and Heritage. Een andere erkenning voor het Water en Cultureel Erfgoed-initiatief is het World Water Development Report *Valuing Water* dat door UNWATER op 21 maart 2021 werd uitgebracht. Hierin wordt de potentiële betekenis van water-

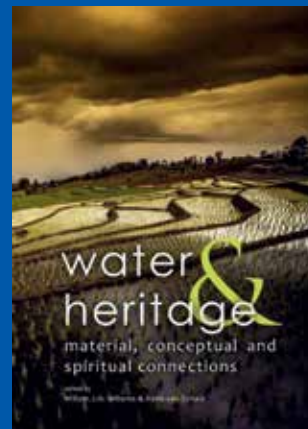
gerelateerd cultureel erfgoed voor huidige en toekomstige wateropgaven vermeld, hoewel niet nader uitgewerkt.

De eerstvolgende belangrijke stap van het Water en Cultureel Erfgoed-initiatief is de interdisciplinaire dialoog op 4 en 5 oktober aanstaande, waar wetenschappers (waterbeheer, antropologie, archeologie, geschiedenis, recht, religiestudies) de materiele, conceptuele en spirituele waarden van water zullen bespreken voor een plaats in het *Conceptual Framework Valuing Water* van de Verenigde Naties.

Conclusie

Er is nog een lange weg te gaan voordat de materiële, conceptuele en spirituele betekenis van water-gerelateerd cultureel erfgoed structureel zal zijn opgenomen in de planvorming voor huidige en toekomstige wateropgaven, maar in de wereld van de waterbeheerders en in de wereld van de cultureel erfgoed-specialisten lijkt de belangstelling gewekt te zijn om het in 2012 gestarte Water en Cultureel Erfgoed-initiatief te continueren, met het doel de bijdrage van water-gerelateerd erfgoed zowel ten behoeve van de duurzaamheid als de 'heelheid' tussen materie, organisatie en spiritualiteit te bevorderen.

Henk (ir. H.P.J.) van Schaik is Honorary Vice President van het ICOMOS International Scientific Committee on Water and Heritage.
E henk.vanschaik19447@gmail.com

Willem J.H. Willems & Henk van Schaik, *Water & Heritage: material, conceptual and spiritual connections*, Leiden: Sidestone Press, 2015

‘Bouwen met natuur’

Integraal onderdeel van duurzame ontwikkelingen

In deze bijdrage bespreek ik het recentelijk uitgegeven boek *Building with Nature* van Van Eekelen en Bouw. In de samenvattende weergave van de inhoud van dit boek wordt met nadruk besproken welke specifieke rol water inneemt in het ‘Building with Nature’-proces. Daarnaast wordt in deze bijdrage ingegaan op de rol van religie en religieuze gemeenschappen in dit concept: welke toegevoegde waarde levert dat op en hoe kunnen religieuze gemeenschappen het beste worden betrokken bij dit proces?

Creatieve en innovatieve inzet

Het boek begint met een helder voorwoord en introductie, waarin uiteen wordt gezet hoe het idee van dit werk ontstaan is, hoe het tot stand is gekomen en aan welke dringende behoeftes het voldoet. Daarna geven de auteurs een uitgebreide uitleg over het concept ‘Building with Nature’ (‘bouwen met natuur’), waarbij de natuur op een creatieve en innovatieve wijze wordt ingezet om de risico’s van klimaatverandering, zoals zeespiegelstijging en golfslag, het hoofd te bieden.

Dit boek komt voort uit de overtuiging dat het investeren in de natuur een integraal onderdeel zou moeten zijn van duurzame ontwikkelingen. Daarenboven introduceert het een omwenteling van ‘het domineren van water en de natuur’ naar ‘het coöpereren met water en de natuur’.

Dit werk is geschreven om het concept ‘Building with Nature’ onder de aandacht te brengen bij verschillende doelgroepen en om hen te inspireren hiermee zelf aan de slag te gaan in de eigen context. Hierdoor heeft het boek ook een maatschappelijke insteek, waarbij de uitkomsten van diverse interviews, *roundtables* en ervaringen van lokale gemeenschappen betreffende het concept ‘Building with Nature’ zijn verweven met de rest van de inhoud.

Bouwen met natuur is namelijk niet iets wat alleen vanuit een technisch en wetenschappelijk perspectief wordt gerealiseerd. Integendeel, het actief betrekken van de lokale gemeenschap speelt een cruciale rol in het succesvol implementeren van dit concept.

Verschillende contexten

Na het voorwoord en de introductie volgen er zes hoofdstukken die allen verschillende contexten schetsen waarin het concept ‘Building with Nature’ al is toegepast. Hierdoor krijgt de lezer een duidelijk beeld van de complexiteit van de natuur, hoe deze verschilt van locatie tot locatie en hoe er met deze verschillende complexiteiten wordt omgegaan.

Het eerste hoofdstuk behandelt zandige kusten, waarbij wordt uitgelegd welke toegevoegde waarden zandige kusten hebben voor het ecologisch systeem en welke aspecten van het concept ‘Building with Nature’ het beste

aansluiten bij zulke omgevingen. Dit hoofdstuk eindigt met een handig overzicht van ‘Building with Nature’-projecten die wereldwijd zijn geïmplementeerd in de context van zandige kusten.

Het hoofdstuk daarna neemt de lezer mee naar een andere context: modderige kusten. In dit hoofdstuk worden tevens de inzichten en uitkomsten gegeven van een *roundtable*-overleg dat in Indonesië is gehouden in 2013 over het concept ‘Building with Nature’ en het betrekken van de lokale gemeenschap in dat proces.

Het boek gaat vervolgens over de laaglandmeren. Denk bijvoorbeeld aan de Markerwad- den in Nederland, maar ook aan de Thames River-regio in het Verenigd Koninkrijk. In dit hoofdstuk worden verschillende professoren en hoogleraren uit Nederland en het Verenigd Koninkrijk geïnterviewd over hun onderzoeken op het gebied van ‘Building with Nature’. Wat is de rol van wetenschap in het implementeren van het concept ‘Building with Nature’ en wat mist er nog qua onderzoek omtrent dit onderwerp, zijn vragen die in dit deel van het boek uitgelicht worden.

Daarna volgt een hoofdstuk over rivieren en estuaria. Dit hoofdstuk is een verweving van discussies en resultaten van een rondetafelgesprek over samenwerking, waar personen uit verschillende sectoren samenkomen om een ‘Building with Nature’-project tot stand te brengen. Zo zijn er bijdragen van duurzaamheidsexperts, ingenieurs, projectcoördinatoren en vele andere experts. Verder komen ook in dit deel steden aan bod, met de vraag hoe het centrale concept in dit boek in deze context wordt geïmplementeerd. Er worden voorbeelden van

internationale projecten gegeven en internationale samenwerkingen die ontstaan tijdens het tot stand brengen van projecten rondom ‘Building with Nature’ in steden.

Tot slot bereiken we het hoofdstuk waarin de havens uitgebreid worden behandeld en waar wordt stilgestaan bij het thema ‘leiderschap’. Wat betekent ‘leiderschap’ in de context van ‘Building with Nature’, is hier een centrale vraag.

‘Spiritueel kapitaal’

Expliciete aandacht voor religie en religieuze gemeenschappen mist in het boek. Waar dit werk goede en terechte aandacht besteedt aan de rol van de lokale gemeenschap, wetenschap en leiderschap in het toepassen van het concept ‘Building with Nature’ in verschillende contexten, is er geen aandacht voor de rol van religieuze gemeenschappen en hoe die te betrekken in dit proces.

Gemist wordt de inbreng van ‘spiritueel kapitaal’: de inbedding van individuen in sociale verbanden, de inbedding van de mens in het ecosysteem of de natuur én de inbedding van het menselijk handelen in grotere kaders van zin- en betekenisgeving. Juist het ‘spiritueel kapitaal’ dat door religieuze gemeenschappen kan worden ingebracht in de omgang met water en de natuur, is onmisbaar (Jansen 2018). Niet alleen kunnen religieuze tradities een grote rol spelen in het ontwikkelen van ecologische en sociale verantwoordelijkheid, ze bieden ook handvatten om de sociale cohesie in samenlevingen te vergroten (Jansen 2019).

Veel mogelijkheden

Het werken aan integrale oplossingen is onvermijdelijk wanneer we het hebben over wereldwijde uitdagingen en problemen zoals klimaatverandering. Het concept 'Building with Nature' biedt daar veel mogelijkheden voor, die aan de hand van diverse projecten, wereldwijd geïmplementeerd, degelijk worden aangetoond in het boek.

Sterke samenwerkingen tussen verschillende gemeenschappen en disciplines in de maatschappij zijn nodig om dit concept goed te verwezenlijken en verder uit te werken, waarbij het betrekken van religieuze gemeenschappen en hun inzichten van groot belang is.

Literatuur

Jansen, A. (2018). *'If you need us, allow us!' The role of faith-based organisations in enhancing civic space. Examples from Kenya, Ethiopia and Indonesia*. Research report commissioned by the Civic Engagement Alliance (CEA). <https://civicengagementalliance.org/content/6-resources/if-you-need-us-allow-us.pdf>, 10.

Jansen, A. et al. (2019), *Spiritueel kapitaal en duurzame ontwikkeling. Een onderzoek naar de bijdragen van religie en levensbeschouwing aan de duurzame ontwikkelingsdoelen in Nederland*. https://www.godgeleerdheid.vu.nl/en/Images/VU_onderzoeksrapport_Spiritueel_Kapitaal_Duurzame_Ontwikkeling_tcm239-926067.pdf

Samira (S.I.) Ibrahim MA nam het afgelopen jaar deel aan de 75ste editie van de Leergang Buitenlandse Betrekkingen aan het Clingendael Instituut; zij is hydroloog en theoloog.
E si.ibrahim@outlook.com

ACTUEEL

WWW.HANDELINGEN.COM

- Voor actuele aankondigingen van cursussen, symposia, conferenties op het gebied van pastoraat, geestelijke verzorging, permanente educatie en verdere scholing en verdieping, al dan niet online, verwijzen we u graag naar de agenda op de website van *Handelingen*.
- U vindt op de website ook beeldmeditaties van de hand van René Rosmolen. Deze zijn voor individueel gebruik en in groepen vrij te downloaden.
- Onder Literatuurberichten leest u uitgebreide overzichten met toelichting op de diverse deelterreinen van praktische theologie en religiewetenschap.

Erik van Eekelen & Matthijs Bouw, *Building with Nature. Creating, implementing and upscaling Nature-based Solutions*, Rotterdam: Nai010 Publishers, 2020

Henk Helmantel, 'Nieuw Leven II'

Kleur bekennen

Over de publieke rol van de theologie

In 2019 gaf prof.dr Erik Borgman een interview aan *Handelingen*, waarin hij zich uitspreekt over de rol van de theologie in de publieke ruimte. Zijn stelling: 'Theologie moet publiek zijn, maar wel precies als theologie.' Borgman noemt de opleidingen tot geestelijk verzorger als voorbeeld van hoe theologen de oren te veel hebben laten hangen naar wat we dachten dat de samenleving van hen vroeg.

In het laatste *Handelingen*-themanummer van dit jaar gaat het over de publieke rol van de theologie en in het bijzonder in de opleidingen tot geestelijk verzorger. Erik Borgman doet de aftrap in een artikel waarin hij zijn stellingname uit het interview uitwerkt. Hans Schilderman gaat, naar aanleiding van Borgmans stelling dat de theologie 'verreligiewetenschappelijk' is, in op de verhouding theologie en religiewetenschappen. Vervolgens komen de opleidingen aan het woord.

Jan-Marten Praamsma over de hbo-theologieopleidingen, die opvallend genoeg alle een confessionele kleur hebben, en Gaby Jacobs over het opleiden vanuit de kleur van de humanistiek. Tot slot een bijdrage van Guido Schürmann, die het nieuwe werkveld van de geestelijke verzorging thuis coördineert. Juist in dit nieuwe werkveld is de vraag of geestelijk verzorgers kleur moeten bekennen actueel.

Theologie.nl
Verdieping en inspiratie

Lees jij *Handelingen*
en 10 andere
tijdschriften ook al
op **Theologie.nl** ?

➤ **Registreer gratis**
Geldig voor *Handelingen* abonnees

➤ **Scan de qr-code**
Of ga naar www.theologie.nl/activeren

STUDIEDAG OVER MARIA

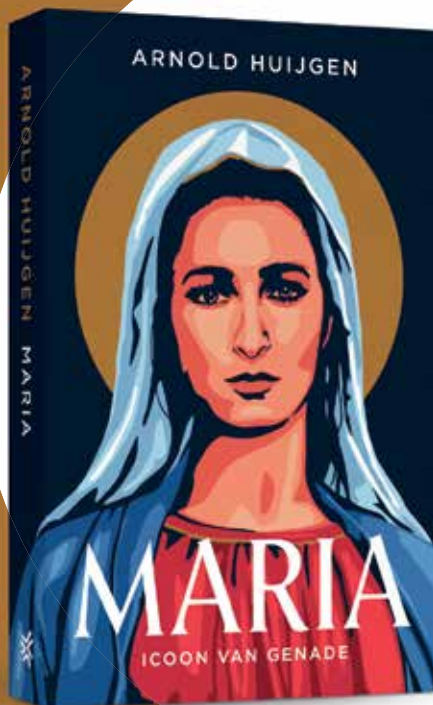
Op 8 september wordt in de Victorkerk te Apeldoorn een studiemiddag belegd over Maria. De aanleiding is het verschijnen van het boek *Maria. Icoon van genade* van Arnold Huijgen.

Toegang
€ 12,50

Sprekers zijn o.a:

- bisschop Gerard de Korte,
- dr. A. van de Beek,
- dr. Hanna Rijken,
- prof. Marcel Sarot
- en prof. Wim van Vlastuin.

Dagvoorzitter is
Elsbeth Gruteke.

*'Luisteren
naar Maria's
lofzang is
balsem voor
de ziel en een
stimulans
voor geloof.'*

ISBN 9789043534895
€ 27,99

Scan de QR-code voor
meer informatie & aanmelden

8 september van 13.30 – 16.30 uur
Victorkerk, Jachtlaan 187, Apeldoorn